мешод.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 155 (14655) 1991 чылдың сентябрь 18, среда ● Садар өртээ 20 көп.

Хүннүң айтырыы—мал чеминиң белеткели

ЧАРТЫЫН ЧЕДИРЗЕ-ДАА...

Бистиң Барыын-Хемчик кожууннуң ажыл-агыйларында мал чемнериниң белеткелин колдуунда хөй кезиин турум составтыг, үр чылдарда ажылдап келген механизастаан бригадалар, звенолар кылып турарлар. Оларның бирээзинге «Барлык» совхозтуң Аксы-Барлыкта тургустунганындан бээр ам 15 чыл болуп турар сигенчи бригада хамааржыр. Бо механизастаан сигенчи бригаданы ол үениң иштинде үзүк чокка Көк-оол Бочукович Саая билдилиг удуртуп келген.

Бо чылын хөй чылдыг 1600 тонна сиген белеткээр планын бригада сентябрь 5-те 100 хуу кылдыр күүсеткеш, совхозунга хүлээткен. Ол сиген колдуунда салбырның бүгү малының чиир сигени болур, аңаа хову бригадазының база малчыннарның боттарының белеткеп алганы эвээш-биче сигени немежир. Эрткен 1990 чылда бо бригада 1700 тонна сигенни белеткеп, салбырның малының кыжын чиир сигенин четчири-биле хандырып шыдаанын демдеглээри база артык эвес боор.

Кожуунга хөй-ниитиниң малының кыштаглаашкынынга чылдың-на таваржып турар бергедээшкиннерни бригада хынамчалыы-биле кичээнгейге ап турар. Олар боттарынга быжыглаан 620 га шөлүнүң ажыглалын экижидер дээш чемишчидилгени, суггарылганы өй-шаанда, четчири-биле чорудар дээш кызып ажылдап турарлар. Ындыг турбуже, Барлык хем дажып чыдырда безин суггарылга чери Аксы-Барлыктың суггарылга шөлдеринче чүгле ийи арык суг бадырып турарлар. Ынчангаш часкы суггарылганы чедиштир чорударынга безин хөй үе үнер. А ужуру болза, сиген шөлдерин үш удаа чедиштир суггарар ужурлуг. Ынчангаш бригаданың суггатчылары эвээш суун чедиштирер дээш чай дургузунда үзүктелиишкин чокка суггат ажылын кылып турарлар. Чемишчидилге айтырыы база эки шиитпирлеттинмейн турар. Ийи чыл бурунгаар ол сиген шөлдеринге 80 тонна минералдыг чемишчидилгени төккен. А органиктиг чемишчидилге болур өдекти эрткен чылын 50 тоннаны төп, тараткан.

Сигенчи бригадада 7 тракторну бүгү азар, сөөртүр дериг-херекселдери-биле быжыглаан. Суггатчылар болгаш механизаторлар — 11 кижи бригадада доктаамал ажылдап турар. Кышкы үеде бригада мал чеминиң шын хуваалдазын, чедирилгезин харылап, техниказын септеп, белеткеп ап турар. Бригадир Көк-оол Сааядан өске, Кызыл-оол Монгуш, Виктор Хомушку, Хеймер-оол Канчыыр-оол, Борис Күжүгет ышкаш ажылынга бердинген мурнакчылар ында ажылдап турар. Оларның шалыпчы күш-ажылының ачызында бо сигенчи бригада бо чайын мал чеминиң белеткекчилериниң кожуунга чарлаан социалистиг чарыжынга ийи удаа бирги, бир катап ийиги черни ээлээн. Бригаданы ам республика иштиниң социалистиг чарыжының тиилекчилеринге киирген. Олар оон кол шаңналдарының бирээзин алыр чадавас-ла.

— Малчыннарга-ла хөй мал чеми белеткеп бээр дээш ажылдап турар улустур бис. А оларның талазындан ону малга чиртири, саа бастырары черле дендээн чүве-дир бо — деп, Көк-оол Бочукович чугаалап турар. — Мал чеми үнүп чыдар шөлдү, ажаап каан мал чемин малга са бастырар, чиртир малчыннар-биле, хуу кижилер-биле дээштиг ажылды көдээ Совет-даа (Б. С.-С. Күжүгет), салбыр баштаар чери-даа (К. К.-Т. Попуң-оол) чорутпайн турар.

Бо хүннерде мал чеминиң белеткели хире-шаа-биле уламчылавышаан, белеткеттинген мал чемин чаңгыс черже сөөртүп, сарааттап, ону кажаалаар ажыл чоруп турар.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
Барыын-Хемчик район.

ХОЙЖУ

«Чодураа» Тес-Хем районда көвей малы-биле, элбек сүдү-биле сурагжый берген совхоз. Шуурмактың чурумалдыг арга-эзимнерлиг делгемнеринде чиңгир ногаан аяңнарны кежилдир инектер, хойлар шыва алы берген чоруур.

Ол совхозтуң Хараал-Тей сүт-бараан фермазының саанчылары эрткен чылдарда чеже тонна сүттү саггаш, дужааганыл? Чеже малды күрүне планынче киргенил? Ол бүгү продукция бүдүрүлгезинде бөдүүн ажылчыннарның, малчыннарның күш-ажылчы үлүүн киирип турарын эргилдир бодап көөр бис.

Экономика хөгжүлдезиниң үезинде хамык продукцияны берип турар бөдүүн ишчиниң бирээзи, төлептиг малчын Санчат Көгел-оолду мында чурукта киирген. Санчат Сундуй чээрби чыл ажыг үеде мал кадарып өстүрүп, төрээн черинде ажыл-агыйының хөгжүлдезинге күш-ажылчы үлүүн киирип келген. Олар бо чайын сес чүс ажыг хойну кадарып, кадар оъттуг делгемнерге семирткен.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КҮЗЕЛ ТУРДА ҮҮЛЕ БҮДЕР

Дөртен чылдар бурунгаар Улуг-Хемге мурнакчы ажыл-агый турган Арыскан ам совхоз кылдыр эде тургустунуп, тускайлаң ажыл-агый апарган. Чон ам соруккиришкинниг ажылдап турар. Ындыг-даа болза, чаа совхозтуң амыдыралында чамдык шаптараазыннар, бергелер бар-дыр. Мал-маганывысты янзы-бүрү аарыглардан адырып алыр дээш чуп тур бис. Көрүп алгаш чарбыттынып олурар эвес дээш, демир кошпада былгап, чуп тур бис. Дилиг материалдары база чедишпес, оон-моон кавырактанып алыр-дыр бис. Артык кезектер чогундан күжүвүстү амга чедир долузу-биле ажыглавайн келдивис. Чайдан тура сиген кезер машиналарга үш бис, ийи шатун, оон ыңай бир сиген кезер машина алдывыс.

Чаа тургустунган совхозувус дээш кызымак ажылдап, бо хүннерге чедир 1240 тонна сигенни белеткеп алдывыс. Ам-даа 1000 тоннаны немей кылып алыр сорулгалыг бис. Шыны-биле чугаалаарга, Хүлер-оол Савырның бригадазында ийи «Беларусьту» үндүр бижээнден бээр 5-6 чыл четкен. Оон соонда чүнү-даа албаан. Кезер шөлдеривис ам-даа хөй. Артык кезектер алыр, ону чөпшээредир черге баарга, ону «ҮТКА 25 чылы» совхозче берген бис, оон алыңар» дээр-дир. Арысканчылар аңгы ажыл-агыйлыг деп чүвени угаап бодаар болза эки.

Тарааны ам кезип эгелей бердивис. Шанда 302 тонна тараа дүжүртүнген. Баштайгы дүжүт дээш күрүне-биле санашкаш, оон артканынга чонувуска ачы-дуза чедирер сорулгалыг бис. Малчыннар-биле хуралдааш, салбыр турда түңнелдерни үндүргеш, ам чаа сорулгаларны салган бис. Күзел турда үүле бүдер сөглээн сөс — кертген ыяш.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
«Арыскан» совхозтуң директору.

ГЕКТАРДАН-НА 12–13 ЦЕНТНЕР

Улуг-Хемде «Ак-Туруг» совхозтуң тараажылары бо чылдың дүжүт ажаалдазынче орайтап кирзе-даа, бо хүннерде багай эвес ажылдап турар. Комбайннарның чамдык кезектери үрелип-даа турар болза, механизаторлар шалыпкын чоруун көргүзүп келген. Чижээлээрге, хоочун комбайнер Смирнов Бегзи бо хүннерге чедир 120 ажыг тонна тарааны бастырган. Ында ажылдап турар арендатор тараажылар Владимир Херел, Виктор Сириң олар тус-тузунда 120 тоннадан эвээш эвес тарааны ажаап алганнар. Оларның бир гектар шөлден ап турар дүжүдү ортумаа-биле 12-13 центнер болуп турар. Бо дээрге чүгле районда эвес, харын республикада багай эвес көргүзүг болуп турар. Дүжүттүг шөлден шанче сөөртүрүнге чолаачылар Артём Шойзан-оол, Вячеслав Ховалыг болгаш оон-даа өскелер мурнап турар.

(Бистиң корр).

Тараа турда, ырлап-даа болур

ШАҢНАРДА ЧЫТПЫШААН

Агаар-бойдустуң байдалы сөөлгү хүннерде баксырап, үргүлчү бүргеп, суггур чаъзын чаггаш туруп берген. Харын-даа даглар баштарында хар дүжүпкен. Эртен, кежээ шык, соогу шору апарган. Байдал ындыг турза-даа, көдээ ишчилер өстүрүп алганы тараа культураларын ажаап алырын соксатпайн турарлар. Чамдык черлерде чыттыр кестирерин уламчылап турар. Чер-черде дорт ажаап алыышкынның темпизи ындыг-ла шалыпкын эвес апарган. Шак ындыг байдалдарга Улуг-Хем районнуң тараажылары база таваржып турар. Бистиң корреспондентивис Шаңгыр-оол Доржу районда АҮК даргазы В. В. Хангаевке телефон дамчыштыр айтырыглар салган.

—Тарааны кезер, бастырарының айтырыында берге чүве чок ийин—деп, Валентин Васильевич чугаалааш, уламчылаан. — Колхоз, совхозтарда комбайннар ажылдап турар. Чамдыкта таваржы бээр артык кезектер айтырыын боттарывыс ажып эртип тур бис. Ажыл-агыйлар аяс хүннерни ажыглап, ажаалданы бурунгаарладып бар чоруур. Ам районда 1913 гектар чериң тараазын кестирген. Ону шуптузун бастырып дооскан. Ындыг болганда комбайннар башкарыкчылары-даа, ажаалдада хаара туттунган өске-даа кижилер аңаа кайын орар деп, оларны ажылдап турар кылдыр билир херек. Оларның ажылдап турары черле багай эвес. Улуг үүлени олар кылып турар болганда ынча дээр апаар.

Тарааны ховудан шанче, шаңдан шыгжамырже сөөртүрүнге хамаарышкан айтырыгга дүүштүр ооң бодалы мындыг болган: шөлден кескеш, бастырган тараа шаңнарда мөөңнелип чыдар. Чылдагааны — автотранспорттуң чедишпези. Бо чугула ажыл. Ону боттандырарынга биске амдаа 10 машина херек. Тываның автотранспортунуң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чүък сөөртүлгезиниң талазы-биле килдизиниң начальниги В. Я. Головский бистиң районнуң колхоз, совхозтарынче автотранспорт чорударын уттуп алганы ол ийикпе, шуут сураг ийин. Бодап-даа көрүнер: «Ак-Тал» совхозтуң шаңында—200, «Күш-ажылдың хостуунда» — 100, «Ак-Туругда» — 50, Түлүш Кечил-оол аттыг совхозта 50 ажыг-ажыг тонна тараа сайгартынмайн чытпышаан. Удурделир деткимче черле херек дээрзин утпайн чорзувусса чүл. Ылаңгыя тараа ажаап алыышкыны ышкаш чугула кампания үезинде бир-ле чүвеге бир-ле сылдаг тып, ону соңгаарлатпайн көрээлиңер.

Үстүнде бодалга каттышпышаан мындыг түңнелден кылыыл: тараа барда, даарталап турбайн, совхозтарга дуза чедирер ужурлуг бүдүрүлгелер керээлиг, керээ чок-даа болза, тараа ажаалдазынга киржири черле албан. Ылаңгыя автотранспорт бүдүрүлгелери аңаа киришпейн баар болза, дүжүт хар адаанче кире берип болур хире апарган.

Инвестицияларны Тыва Республикага киириштирер дугайында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң

№ 316 ДОКТААЛЫ

Девискээрлер аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның дузазы-биле республиканың улус ажыл-агыйын хөгжүдеринге инвестицияларны — узун хуусаалыг капитал салыышкыннарын киириштирип ажыглаар дугайында саналдар Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге кирген. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң **доктаадыры болза:**

1. Инвестицияларның даштыкы, эвилел болгаш өске-даа хевирлерин Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын шиитпирлээринге киириштирер дугайында девискээрлер аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның инициативазын деткиир.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели, министерстволар, ведомстволар, ассоциациялар биче бүдүрүлгелерни, акционерлиг ниитилелдерни, концерннерни, саарылга структураларын тургузарынга идигни бээр, оларны күш-ажыл курлавырлары-биле, чиг эт, электроэнергия болгаш чылыдылга-биле хандырар.

2. Дараазында айтырыгларны өөренип көөрүн девискээрлер аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияга саналдаар:

— «Тыва кобальт» болгаш В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттарның бүдүрүлге артынчыларын дагын болбаазырадып кылыры. Ховар металлдар, минералдыг чиг эт бар черлерни «Тыва кобальт» комбинаттың амгы күчүзү-биле болгаш хөмүр-даш тывыжының немелде бүдүрүлгелерин тургузары-биле шиңгээдип алырының аргазын өөренип көөр;

— республика типографиязының бажыңының тудуун үргүлчүлеп чорудар, полиграфия дериг-херекселдерин эптээр болгаш ажыглалга киирер аргазының дугайында;

— чазанылга кылыгларын бүдүрүп үндүрер, ыяш артынчыларын болбаазырадып кылыр бүдүрүлгени Туран лесхозунуң баазазынга тургузар дугайында.

3. «Тыва» акционер ниитилелди тургузар дугайында саналды деткиир. Продукцияны доктаадып тургузар болгаш аңаа чөпшээрелди бээр талазы-биле «Тыва» акционер ниитилелге деткимчени көргүзер. Эм оът-сигеннерни, тоорукту болгаш бойдустуң өске-даа байлаа кежиин белеткээр база болбаазырадып кылыр талазы-биле бүдүрүлгени Тываның ыяш ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны-биле кады тургузар.

4. Барааннар орнажылгазынга үндезилеп чоннуң херекел барааннарын болгаш продуктуларны республикага эккээринге хамаарышкан керээлерни организастаар база чарар талазы-биле ажылды чорударын девискээрлер аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның Тыва Республикада төлээ чериниң удуртукчузу эш Э. Х. Ооржакка сүмелээр.

5. Дараазында чүүлдерге идигни бээрин девискээрлер аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциациядан дилээр:

— Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелинге полиграфияның бичежек дериг-херекселдерин чорудуп бээринге;

— Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг банкызын организастаарынга, даштыкының болгаш эвилелдиң саарылга банкыларының салбырларын тургузарынга;

— садыглажылга болгаш саарылга ажыл-чорудулгазының талазы-биле кадрларны белеткээринге база оларның мергежилин дагын бедидеринге.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи Ш. КУУЛАР.

Кызыл хоорай, 1991 чылдың сентябрь 10.

САНАЛЫМ КИИРИП ТУР МЕН

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы албан дужаалга кандидатураларны адап эгелээн болгаш Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутады К. А. Бичелдейниң кандидатуразын саналдап тур мен. Ол дугайын Хову-Аксы суурнуң чурттакчылары-биле база чугаалаштым, кол нуруузу деткип турарынга дыка таарзындым.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга тыва чоннуң үндезин аажы-чаңын, культуразын, социал-экономиктиг амыдыралда нарын болуушкуннарны иштинден билир, орус, тыва ийи дылды эки билир, чоннуң идегелин чаалап алган К. А. Бичелдейни соңгуурун амыдырал негеп турар.

Тывавыстың делгем девискээринге ниитилел-политиктиг, социал-экономиктиг, культура-массалыг, өөредилге-кижизидилгелиг, шажын-чүдүлгелиг, тыва күрүне дылдыг, хуу өнчү-хөреңгилиг, угаан-сарыылдыг чон биле маңнайы-соруу тудуш ындыг кижи болза, К. А. Бичелдей болур. Чогум-на ындыг болганда, эштиТыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга саналдап турар мен.

Оюн КОРОДА.
Хову-Аксы ортумак школазының башкызы.
Таңды район.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

Соңгукчулар-биле ужуражылгаларның түңнели

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутады Ш. Д. Ооржак Эрзин районнуң соңгукчулары-биле ужуражып, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң байдалы-биле таныжып чораан. Оон түңнелинде агроүлетпүрде, бүдүрүлгелерде, садыг, тудуг организацияларында, улус өөредилгезиниң культура эмнелге албан черлеринде болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларында четпестерни болгаш чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларны илереткен. Ол ышкаш депутат-биле ужуражылгалар үезинде соңгукчулар, удуртукчулар, тускай эртемниглер районнуң улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында четпестерни эдеринге, чоннуң амыдырал хандырылгазын экижидеринге хамаарышкан саналдарны, сүмелерни киирип, дилеглерни кылган. Ылаңгыя районнуң совхозтарында көдээ ажыл-агый техникалары чедишпес, артык кезектер чок болуп турар. Тудугла кадрлар эвээш, оон уламындан тудуг ажылы оожум темпилиг. Ажылчы чонну үлетпүр болгаш аъш-чем барааннары-биле хандырып турарында четпестерниң эвээш эвезинден негелде, хомудал хөй болган. Улус өөредилгезинде, кадык камгалалында, культурада болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларында четпестер бар болган. Оларны амыдыралга боттандырары-биле хемчеглерниң планын Министрлер Чөвүлели ажылдап кылган, ону күүседир харысалгалыг удуртукчуларны быжыглаан, хуусаазын айыткан.

Ол хемчеглерде айыткан ажылдарны күүседир ужурлуг республиканың министерстволарының база ведомстволарының удуртукчуларының хуралы Министрлер Чөвүлелиниң хуралдаар залынга болуп эрткен. Ону Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак удуртуп эрттирген.

Хемчеглерде айыткан ажылдарны күүседирде четпестерни эдер харысалгалыг удуртукчуларның дыңнадыгларын хуралга дыңнаан. Республиканың агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы И. Г. Лавриненко, Тыва Республиканың улус өөредилге министри Н. С. Конгар, респотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы З. А. Шишигина, культура министриниң бирги оралакчызы Н. Л. Верхотурова болгаш өскелер-даа дыңнадыглар кылгаш, айыткан хемчеглерни күүседирин, четпестерни кыска хуусаада эдерин бүзүреткен.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары В. Л. Парунин, В. П. Болбат хуралга чүве чугаалаан.

Хуралга Эрзин райкүүскомунуң даргазы К. А. Мон киржип, саналын берген.

Ш. Д. Ооржак хуралды түңнеп чүве чугаалааш, Эрзин районнуң онзагай байдалдарын өөренип көргеш, оон социал-экономиктиг хөгжүлдезин экижидеринче доктаамал кичээнгейни салырын чугулалап айыткан.

Чагыдылга-92

Чагыдылганың бүдүн чылда өртээ—25 рубль 10 көпеек, чартык чылда —12 рубль 55 көпеек, үш айда—6 рубль 28 көпеек.

Бистиң солунувусту чагыдып алыры-биле бо берген бланканы демир-үжүк-биле тодаргай долдургаш (кандыг хуусаалыг чагыдары, өртээ, чурттап турар чериңерниң индекизи, адрезиңер, фамилияңар, инициалдарыңар), почта салбырынга азы чагыдылга чорударынга төлээлеткен кижиге чагыдылга өртээ-биле хүлээдип бээрге четчир.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР
«Союзпечать»
АБОНЕМЕНТ на газету
54241
(индекс издания)
«ШЫН»
Количество комплектов 1
на 1992 год по месяцам:
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12
Куда
(почтовый индекс) (адрес)
Кому
(фамилия, инициалы)

П В место ли-тер
ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА
на газету
54241
(индекс издания)
«ШЫН»
Стои-мость подписки руб. коп.
пере-адресовки руб. коп.
Количество комплектов 1
на 1992 год по месяцам:
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12
Куда
(почтовый индекс) (адрес)
Кому
(фамилия инициалы)

Келир чылдың «Шынын» чагыдып алырынче далажыңар, ону хүлээп алыры октябрь төнчүзүнде доостур

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАА КОНСТИТУЦИЯЗЫ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

Коституцияга (Үндезин Хоойлуга) башкартынар ниитилел харылзааларын калбартыры ышкаш, ындыг онзагай чүүлдерниң бар болурун республиканың чаа Конституциязының төлевилелиниң баш бурунгаар сайгарылгазы херечилеп турар, ынчангаш амгы Конституция бижимелиниң өскерилге бүрүзүнде эгелерниң болгаш чүүлдерниң саны көвүдеп турар.

Кыйгырыг шинчилиг ниити чүүлдерни Конституциядан моон соңгаар уштуру эргежок чугула. Үндезин Хоойлу болза дорт болгаш тодаргай юридиктиг домактарлыг болгаш херек кырында ажыл-чорудулганың актызы болган турар ужурлуг.

Кол чугула ниитилел харылзааларын үндезин Хоойлунуң кол чүүлдери, а арткаңнары — хүн бүрүнүң хоойлужудулга болгаш өске-даа таарыштыр башкарылга чурумунуң чүүлү болган турары күзенчиг. Ону ынчаар кылыры Конституцияны моон соңгаар үргүлчү өскертир ужурга таваржыр чоруктан чайладырынга эргежок чугула, ынчаар үргүлчү ону өскертир чорук Үндезин Хоойлунуң кол негелделериниң биреэзинге —ооң быжыг туруштуг болурунга чөрүшкек болуп турарын амыдырал бадыткап көргүскен.

Совет Конституцияны хоойлуга үндезилеп, чогаадып келгениниң дуржулгазынга, а ол ышкаш даштыкы чурттарның ындыг дуржулгазынга даянмышаан, республиканың чаа Үндезин Хоойлузунуң төлевилелин сайгарып көөрге, ооң тургузуу амгы күштүг Конституциядан ылгалдыг болгаш ооң бөлүктери, кезектери таарыштыр мөөңнеттинген хевирлиг. Ынчаарга ол бөлүктерниң болгаш кезектерниң саны кызырылган турар ужурлуг.

Ам хүлээп алдынар чаа Конституцияның ниити тургузуун түңнеттинген шинчи-биле алырга, дараазында бөлүктерден тургустунар:

1. Преамбула (ниити эге кезээ);
2. Ниити чүүлдери;
3. Кижиниң болгаш хамаатының кол эргелери, хосталгалары болгаш хүлээлгелери;
4. Тыва Республика —бүрүн эргелиг (суверенниг) демократтыг күрүне;
5. Күрүне эрге-чагыргазының организастаары;
6. Республиканың бюджеди;
7. Республика Конституциязын сагыырының магадылалдары.

Кижиниң болгаш күрүнениң харылзааларын таарыштырып башкарарынче, кижиниң хостуун болгаш камгалалдыын хандырарынче эң чугула кичээнгей Конституцияга көрдүнген турар ужурлуг. Кижи эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң бөлүүнге кирер чүүлдер Кижи эргелериниң Бүгү-ниити декларациязынга (1948 ч.). чурттуң (ССРЭ-ниң) делегей хүлээлгелеринге, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинге (1991 ч.) хүлээп алдынган кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының Декларациязынга дүүшкен турар ужурлуг.

Республиканың амгы күштүг Конституциязы эрге-чагырга чонга хамааржып турарын чарлаан. Ынчалза-жок республиканың күрүне амыдыралының айтырыгларын чоннуң дорт киржирин хандырар боттуг аргаларының тодаргай магадылалдарының норма-чижээ доктааттынмаан.

Күрүне-эрге-хоойлу харылзааларының субъектизи (дорт киржикчизи) кылдыр чонну тодаргай быжыглаары — чаа Конституцияның эң чугула доктаадылга чүүлү болур. Ооң-биле холбаштыр чоннуң бүрүн эргезин хандырары республиканың чонунуң киржилгези чокка республиканың кандыг-даа органнары Тыва Республиканың эң чугула айтырыгларын шиитпирлеп болбас кылдыр шыңгыы база чайгылыш чок магадылалдарның ылаптыг хандырарын негеп турар. Ынчангаш референдумнуң кол өзээ болур ужурлуг айтырыгларның даңзызын чогаадыры чүүлдүг болур ийик. Референдум өзээ дараазында айтырыглардан тургустунган туруп болур:

1) Конституцияны хүлээп алыры болгаш аңаа өскерилгелерни киирери;

2) Девискээрге хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээри;

3) Республиканың өнчүзү;

4) Хоралыг чүүлдерлиг объектилерни тургузары, тудары база ажыглаары.

Бистиң республиканың хөй националдыг чону болгаш оон дээди эрге-чагыргазы республиканың башкарылгазында айтырыгларны шиитпирлеп боттандырарының дорту-биле киржир субъектилери болур ужурлуг.

Республиканың эрге-хүлээлгелерин дорт боттандырар субъект кылдыр чонну Конституция ёзугаар дорту-биле быжыглаары суверенниг күрүне —чаартынар Федеративтиг Эвилелдиң кежигүнү болур республиканың чаа бүдүжүн тургузарының эң чугула үндезини болур ийик.

Чаа Конституция төлевилелиниң төөгүлүг онзагай чүүлү чүдел дизе, Тыва бодунуң төөгүлүг хөгжүлдезиниң чылдарында ТАР-ның үе-чадазында 3 конституцияларны (1921, 1924, 1932 ч. ч.) болгаш республиканың совет хөгжүлдезиниң үе-чадазында Тыва АССР-ниң Конституциязын (1978 ч.) хүлээп ап келгенинде болур.

Тыва Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында республиканың Дээди Совединиң сессиязынга 1990 чылдың декабрь 14-те хүлээп алдынган Декларация чаа Конституция (Үндезин Хоойлу) төлевилелиниң кол үндезини болуп турар.

Эвилелдиң болгаш республикаларның амгы күштүг конституциялары совет ниитилелдиң байдалының дугайында соора билиишкиннерни илергейлеп, сайзыраңгай социализм дээр концепцияны барымдаалап турар болганда, хөй таварылгаларда ниитилел харылзааларынга дүүшпес болгаш оларны дааштиг таарыштырар аргазы чок болу берген. Ынчангаш чаа Конституция болза республиканың социал-экономиктиг болгаш политиктиг амыдыралында ниитилел хөгжүлдезиниң чедип алдынган деңнелинге даянган турар ужурлуг.

Кандыг-бир конституцияны хоолгалаар чоруктан шиитпирлиг ойталаары чугула. Конституцияның тургузуу болгаш утка-шынары тыва улустуң национал факторларын, төөгүлүг хөгжүлдезиниң онзагай чүүлдерин, амыдыралының тургустунган байдалын, чаңчылдарын, амыдырал-чуртталгазын болгаш культуразын бүрүн барымдаалап көрген турар ужурлуг. Чер-черниң бот-башкарылгазының шаандан бээр чаңчыл болуп келген структураларын (кожууннарны, сумуларны, арбаннарны) катап тургузар дугайында айтырыгны, кажан Конституция төлевилелин ажылдап кылырда, чугаалажып көөрү чүүлдүг деп санаар мен. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Улуг Хурал деп адаар дугайында бистиң республиканың хөй-ниитизиниң кезии база саналдап турар. Күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарын тургузуп организастаарынга хамаарыштыр шилип алыышкын чурумун ёзугаар ол саналды, Үндезин Хоойлу төлевилелин ажылдап кылырда, өөренип көөрү чүүлдүг болур.

Эмин эртир идеологияжылдар чоруктан Конституцияны хостаары көрдүнүп турар. Ынчалзажок социалистиг идеалдарга база үнелиг чүүлдерге хамаарыштыр шуут-ла ойталаашкынны кылыры шын эвес болгу дег. Республиканың чонунуң социалистиг шилип алыышкынынга дүүштүр ооң суверенитединче болгаш херек кырында боттуг бот-башкарылгазынче бирги чергениң чугула кичээнгейин чаа Конституция угландырган турар ужурлуг.

Эвилелдиң чаа Керээзинге болгаш РСФСР-ниң деңнелинге —Федералдыг чаа керээге үндезилээш, суверенниг күрүнелерниң Эвилелин тургузары — конституцучу чогуур институттарның бүгү системазын үндезини-биле өскертип чаартыры негеттинип келген. Республикаларның суверенниг бүрүн эргелерин төптен өршээл манавайн (суверенниг республикалар ындыг өршээлди хереглевейн турар) катап эгидип бээри, бот-башкартынарының боттуг аргаларын бүгү национарларга болгаш эвээш санныг аймак улустарга тыпсыры, күрүне каттыжыышкынынче сонуургалды деткиири — төөгү талазы-биле чайлаш чок чорук. Федерацияны болгаш Эвилелди хевээр арттырарының эргежок чугула негелдези-дир.

Тыва Республиканың суверенитеттиг бүрүн эргезиниң утка-шынарын, ону камгалаарының механизмин тодаргайлаан принциптерни болгаш норма-чижектерни, Федералдыг болгаш Эвилел керээлеринге деӊ эргеліглер-биле бир дөмей ооң киржилгезин Конституция төлевилелинге тодаргай айтыры негеттинип турар. Ынчаарга «Төлээлеттирген эрге-хүлээлгелер» принциви делгереңгейи-биле айтыры чугула, күрүне болуп турар Тыва ол принципке дүүштүр бодунуң Конституциязының болгаш хоойлуларының дээди эргелиин доктаадып айтыр эргелиг. Эвилелге болгаш РСФСР-ге Тыва Республикадан эки тура-биле төлээлеттирген эрге-хүлээлгелерниң хемчээлинге оларның хоойлулары бодунуң ээлчээнде республиканың девискээринге хоойлу талазы-биле дээди күштүг болурун хевээр арттырар.

Политиктиг болгаш эрге-хоойлулуг документ болур Конституция күрүне органнарының системазын болгаш чаңгыс аай бүдүн күрүне механизминиң кезектери болур, оларның аразында кол харылзааларны тодаргайлаар чурумнарны чаңчыл ёзугаар таарыштыр доктаадып турар. Күрүне органнарының янзы-бүрү адырларын тодаргайлаан аңгы-аңгы бөлүктер турар. Чер-черниң бот-башкарылгазын тускайлаң структура болуп айыттынган болур.

Кижи эргелерин шиитпирлээрин ниитилелге чаа ёзу-биле көөрү республиканың хоойлужудулгазын кижиниң болгаш хамаатының эргелериниң дугайында делегей пактылары-биле, Венаның түңнел документизи, Париж хартиязы-биле, кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының бисте чоокта чаа хүлээп алдынган декларациязы-биле дүүштүрериниң эргежок чугулазы республиканың чаа Конституциязын ажылдап кылырда, барымдаалаттынган турар. «Кижи-ниитилел-күрүне» харылзааларын хоойлу ёзугаар таарыштырары чаа ёзу-биле көрдүнген турар ужурлуг. Хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарының конституциялыг магадылалдарын база механизмин ажылдап кылыры, дүрүм чок ёзу-биле кара туразында кандыг-даа аажылаашкыннардан оларны камгалаарын, хоойлу мурнунга хамаатыларның бир дөмей деӊ болурун быжыглап айтыры чугула.

Тыва Арат Республиканың Конституциязын өөренип көөрге, ол үениң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың аппарады, ылаңгыя район болгаш республика деңнелинге амгы байдалдарда ышкаш, мынчаар үрээндүр аартаваан турган.

Тываның хөгжүлдезиниң төөгү талазы-биле дугуржулгазынга даянып база күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың системазын удуртурун эптиг болдурар, политиктиг авторитетти бедидер, суверенниг республикаларның Эвилелиниң составынга күрүнелер-биле экономиктиг харылзааларны калбартып экижидер сорулга-биле Тыва Республикага президент эрге-чагыргазының институдун доктаадып тургузары Конституция төлевилелинге көрдүнген турар.

Тыва Республиканың Конституциязын ажылдап кылыры амгы үеде доостур чыгаан.

Президентиниң эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң кол угланыышкыннарын допчулап айтыры артык эвес. Президент хоойлужудулга, күүсекчи болгаш контроль эрге-чагыргазының баштыңы, Тыва Республиканың чүгле Дээди Хуралының мурнунга ол харыысалгалыг болгаш аңаа отчёттуг болур.

Дотация дээр немелде акша бериишкиниң негээр карылгалыг экономикадан уштунуп үнер, орулгалыг быжыг экономиканы республикага тургузар дээш дээди албан-дужаалдыг ол кижиге, республиканың баштыңынга ниитилел амыдыралының амгы кризистиг берге байдалдарының үезинде эрге-хоойлулуг болгаш политиктиг бүрүн эргелерни тыпсыры көрдүнүп турар.

Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелин хамаатыларның чугаалажып көөрүнге удавас киирер болгаш элээн үе эрткен соолунде Тываның баштайгы Президентизин бүгү чоннуң бадылаашкыны-биле соңгуур. Ол дээрге, республиканың чонунуң төөгүзүнде политиктиг болгаш эрге-хоойлулуг бүрүнгаар чугула база бир базым болур. Ол чорудулганың үезинде партийжи албадаашкын турбас дээрзин тодаргай билип турар бис. Ындыг албадаашкыннар хоойлуга чөрүшкек кыйгырыгларны кылбышаан, чонну хөй чүүлдерге хамаарыштыр төөредип келген.

Николай ОНДАР.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш эрге-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы.

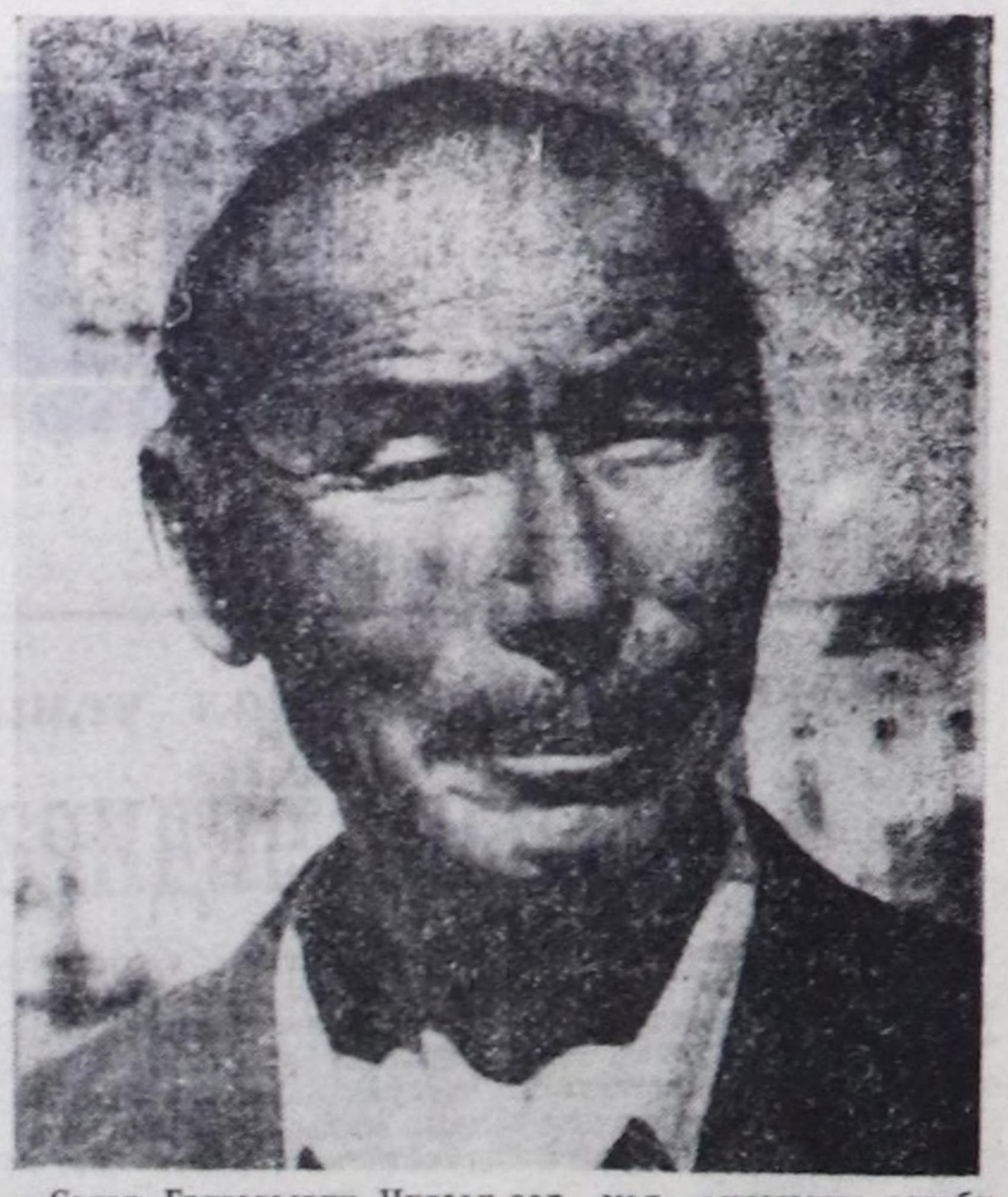

Садар Григорьевич Чудаан-оол мал ажылынга чээрби ажыг чыл болган. Ол амгы үеде Улуг-Хем районнуң «Эйлиг-Хем» совхозта ангор өшкү кадарып турар. Аныяандан тура ажылга дадыккан, кызымак болгаш чүткүлдүг кижи бо чылын төрүүр 100 өшкүден-не ол хире анайны камгалап ап шыдаан.

Дуржулгалыг малчын Серлиг-Бажы деп черге чайлаан. Өшкүлерин семиртип алган, Кыштаан белеткеп, септелгезин кылган. Садар Григорьевич он ажыт тонна сигенни белеткеп алган. Ону немей кылырын уламчылап турар.

ЧУРУКТА: С. Г. ЧУДААН-ООЛ.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧҮНҮ-ДАА ХАРАМНАНМАЙН ЧОРААН

Күш-ажылдың хоочуну Серээ Кара-оолович Саая Мөңгүн-Тайга районнуң «Мөген-Бүрен» совхозунга хүндүлүг кижилерниң биреэзи боол чораан. ТАР-ның мурнакчы малчыны турган.

1941 чыл—ТАР-ның 20 чылын төлептиг күш-ажыл-биле уткуур дээш кижи бүрүзүнүң Тыва Арат Республиканың нам-чазааның үндүрген доктаал-шиитпирин күүседир дээш кызымак ажылдап турган үези. Байырлалга Тываның малының баш санын ийи сая чедирер деп турган ол үеде С. К. Сааяның өстүрген малы мындыг турган: малының ниити саны—985 баш, тодаргайлаарга, сарлык чеден ийи, чылгы мал чээрби бир, шээр мал сес чүс тозан ийи баш.

Ол чылдың июньда акы-дуңма ССРЭ-же фашистиг Германия оор ёзу-биле халдаан. Дайынның кадыг-дошкун үүлезин чүктеп эгелээн совет чонга эки тураның дузаламчызын көргүзерин тыва чоннуң хүлээнгениниң дугайында ТАРН ТК-ның кыйгырыын ол ханызы-биле медереп билип, эки тура дузаламчы херээнге идепкейлиг киржип эгелээн. Ынчангаш Серээ Кара-оолович 1941 чылдан 1945 чылга чедир беш чүс алды баш хойну, чүс тозан үш өшкүнү, чээрби чеди сарлыкты болгаш он дөрт чүгүрүк аътты, чүс бежен килограмм саржагны, хөй дүктү, алгы-кешти маадырлыг Кызыл Шеригге белек кылдыр чорудкан.

1942 чылда бүгү кожууннарның мурнакчы малчыннарының Кызылга болган хуралынга Серээ Кара-оолович база киришкеш, Барыын-Хемчиктиң Хөнделеӊ чурттуг Начын-Бораны чарышче кыйгырган, фашист эжелекчилер-биле маадырлыг тулчуп турар совет шеригге болгаш акы-дуңма совет чонга дузаламчы кылдыр ынчангы акша-биле ийи муң бежен рубльди салган.

Мурнакчы малчынны Тереэн чуртунуң ёзулуг патриоду болгаш интернационалчызы деп санааш, 1942 чылда ТАР-ның Күш-ажыл ордени-биле шаңнаан.

Ооң хөрээнге үстүнге шаңналдарга немей «Тиилелгениң 30 чыл оюу деп медаль», «ТАР-ның мурнакчы малчыны» деп хөрек демдээ чайнап чораан.

Ам ооң боду бистиң аравыста чок-даа болза, чаңгыс чер-чурттуглары ону утпайн чоруурлар.

Аваа МОНГУШ.

КАГДЫНГАН ТУРЛАГ

Бойдус чурумалы онзагай чараш черде туттунган, ынчалза-даа оът-сиген дуй үнген улуг, делгем бажың барааның көргеш, номчукчу чүү деп бодаар ирги? Оон иштинче кире бергеш сонуургап көөр болзуңарза, мындыг: биреэзи-ле 16 дөрбелчин метр шөлдүг удуур, дыштаныр үш өрээлдерлиг. Чем кылыр, чемненир, аъш-чем шыгжаар черлери база бар. Ол бүгү тудуг-сууну холгандыр херимнеп каан. Электрижиттинген. Баскетбол, волейбол ойнаар шөлдер база бар. Бо бүгүнүң турар чери тергиин таарымчалыг: артындан бедик даглар-биле хүрээлеңген, мурнунда дамырак суг агып чыдар. Ооң эриктеринде чыжырганалыг арыг. Сиген кезер болгаш мурнунда чылдарда капустаның, огурецтиң, помидорнуң, картофельдиң чаагай дүжүдүн ажаап ап турган суггаттыг шөлдерлиг. Анаа 1984, 1985, 1986 чылдарда ажылдап турган өөреникчилерниң бүдүрүлге бригадазы 1 га шөлден 120 центнер капустаны, 90 центнер картофельди болгаш оон-даа өске ногааның багай эвес дүжүдүн ажаап ап районнуң школаларының бүдүрүлге бригадаларының аразынга чарлап турган социалистиг чарышка ийи, үш чыл улаштыр бирги черни ап, шаңналып, мактадып, өөреникчи бүрүзү эвээш эвес акша-төгерикти ажылдап ап турду. Ол ышкаш чыл санында-ла өөреникчилер хол-биле кескен 50—60 тонна эки шынарлыг сигенни совхозунга сараатап берип келди. Ол чылдарда өөреникчилерниң ук бригадазын удуртуп турган болгаш, байдалды эки билир мен. А ам канчап барганывыс ол?!

Бора-Тайга ортумак школазының администрациязының, ында профэвилел, хөй-ниити организацияларының олутпай, шушпен, ажыл-агыйжы эвес чоруу-биле 1989 чылдан эгелеп өөреникчилерниң «Өөрүшкү» бүдүрүлге бригадазы дүшкен, оран-савазын оът-сиген дуй үнген, чурт ээнзирээн. Алыксак-чикеек кижилер бажыңның соңга, хаалгазын уштуп ап, тоймаглап турар.

Алексей ХОВАЛЫГ.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

Эки кижилер дугайында

КӨЖЭЭ ДЕП БАЙЛАК ЧЕРДЕ

Чамдык кижилер малчыннарның ажылын чиик көөр болгай. «Эртен үндүр сүрүпкеш, кежээ бөле хавырып алыр, ол-ла» дижирлер безин бар. Ол ындыг эвес. Малчыннар деп берге, чымыштыг ажылдыг кижилер кайда боор. Хой оолдап турар үеде хырның тоттур аъш-чем чиири безин уттундура бээр чүве-ле болгай. Төрүүр хойну, чаш хураганнарны дүне безин доктаамал хайгаарап көөр, баскылажы бээр ийне дээш бөкперлешкен чаш хураганнарны коптарар, дона бээр ийне дээш кажаа иштиниң чылыын хайгаарап көөр дээн ышкаш оон-даа өске, чүнү чок дээр...

Республиканың улус ажыл-агыйының кол адыры— мал ажылы. Чонну эът сүт, дүк-биле хандырып, республиканың экономиктиг байдалын быжыглап, ооң хөгжүлдезинге хөй күжүн, терин үндүрүп чоруур кижилер база-ла малчыннар болгай

Шак ындыг кежээ, тура-соруктуг малчыннарга Маадыр-оол Лопсанович Ооржакты чоргаарал-биле хамаарыштырып болур. Ол Сүт-Хөл районнуң «Алдын-Маадыр» совхозтуң Оргу-Шөл хойжу бригадазында хойжулап ажылдап чоруур. Бо Оргу-Шөл бригадазынга Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры деп бедик атты Ооржак Даж-Намчал, алдарлыг малчыннар деп хүндүлүг аттарны Серен Ооржак, Доржу Ооржак алышкылар, Оттук Монгуш алганнар. Оон аңгыда эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап алган, чылдың-на бедик көргүзүглерни ап келген хойжулар Куртугбай Ондар, Ирина Монгуш, Назын-оол Ооржак, Маадыр-оол Монгуш Социал Монгушту болгаш өскелерни-даа адап болур.

Маадыр-оол Ооржакты даштындан көөрге, чыткан хой тургуспас, чымчак сиген сый баспас ышкаш көстүр. Бөдүүн болгаш оожум мөзү-бүдүштүг, далаш чок чугаалыг бо малчын кандыг-даа ажылды кыла бергенде, оозун ыяап-ла эчизинге чедирер. 1980 чылдан бээр төрүүр хойдан 100 башка онааштыр 95-тен 110 чедир хураганны ап, ук черниң тыва уксаалыг хоюндан 1,2-1,5 кг дүктү кыргып ап келген. Чыл санында келир кышка ыяк эки белеткенип, сиген-ширбиижин, өдек-кыштаан бодунуң күжү-биле кылып алыр чаңчылдыг. Ооң чурттап орар бажыңы хоорай улузундан ылгалбас: телевизорлуг, арыг-силиг. Кодан девискээринде бүгү-ле чүүлдер чурум-чыскаалдыг.

Бо дуржулгалыг малчынның чайлаар чайлаа—Көжээ. Ол дээрге бойдустуң каас-чараш булуңу, оъттуг сигенниг, суглуг, аң-меңниг, балык-байлаңныг, тоорук-туг, кат-чимистиг байлак оран-на болгай. Мен Көжээни Тере-Хөлдүң кезек девискээрлеринге дөмейлээр мен. Чер-оранда безин дөмей черлер тургулаар. Көжээ долгандыр ээзим аргалыг даглар-биле кажаалан-ган, элээн каш хемнерлиг, турар чери ыйгыл иштинде болгаш, хат белен хадывас, чылыг, ыжык. Оът-сиген, чечек-чимис ай-бес май айының ортан үезинде безин четчеленип үнүп келир. Ол өйде малчын аал-оранын каапкаш, хоюн сүргеш, Көжээм кайы сен дээш бот-таннаг чоруптар. Чартык ай эрте бергенде өг-бүлезин эккеп алыр. Ээн чыткан арга-эзимниң ыржымын ажыл-иштиң шимээн-даажы кезек када үрептер.

Көжээже белен-селен малчыннар көжеринге тура чок. Совхоз төвү-биле аргыжарынга орук аразы ырак, 110 км ажыг. Орук-чирик база белен эвес, арт-сын ажар. Ооң-биле кады ээзим чер болгаш тайганың ээзи адыг-биле байлак. Ынчангаш чамдык малчыннарның ынаар көшпес—бир чылдагааны ол. Эрткен чылын хойжу Куртугбай Ондарның коданынга улуг иргек кирип келген. Баштай өг-бүлениң ээлери кожазында Шөйбээдей Ооржактың көк бугазы деп бодаан. Аваангыр малчын дораан хемчег алгаш, кел дивээн аалчыны ужуруп каан. Чаъс чаай бээр болза, олче дугуйлуг чүве углавас, чүгле илчирбелиг трактор чедер.

Көжээ ишти делгем-не. Орга шээр малдың чээрби ажыг коданнарын, муң ажыг чылгыны, мыйыстыг бода малды чайладып болур. Совхозтуң Манчүрек деп чайлаанда дыка хөй коданнар кожа-кожа хонуп алган, одар-белчиир хунаажып орбайн Көжээ, Ак бажы Баян-Кол ышкаш черлерже коже берзе деп бодаар мен. Көжээге чайлаан мал биле Манчүрекке чайлаан малдың деңгиллези аңгы-ла болгай

Кызыл-Мажалыкка, Кызылга эът комбинаттары чок турда Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик Сүт-Хөл районнарның ажыл-агыйларындан сүрген малды Көжээ баазазынга хүлээп алыр турган. Ол үеде Көжээниң мал хүлээп алыр баазазының эргелекчизинге Алдын-Диштиг деп шолалыг орус ашак ажылдап турган. Ол хөй чыл ажылдаан Көжээде баазаның турган черинде чоон дыт-биле кылган улуг бажың ам-даа турускаал апарган турар.

Ол үеде оор-сук деп чүве дыңналбас-ла болгай. Ам болза хунаар аппаар ыйнаан. Муң-муң баш малды хүлээп алгаш, сүрүкчүлерниң документилерин белеткээш, керээни чаргаш, Абаканче чорудуптар чүве-ле болгай. Мал сүреринге бистиң черден чаңгыс чер-чурттуглары Калдар-оол Ооржак, Дупчун Ооржак идепкейлиг киржип чорааннар. Соолунде барып, олар Абакан-Калдар, Абакан-Дупчун деп шола ат четкени аңаа бир чүве эвес болдур ийин. Ол үеде уптээшкин деп чүве бар эвес. Бөдүүн ашактар малын дужаагаш, деңзи акшазын алгаш, шоодайлап алгаш кээп турган үе-ле болгай.

Хойжу Маадыр-оол Ооржак бодунуң чурттап турган чериниң девискээринге бойдус камгалалын чорудар талазы-биле боттуг хемчеглерни ап келгенин айтыры артык эвес. Мооң мурнунда Көжээниң аң-меңиң өлүрер, балык-байлаңын шүүрээр, кат-чимизин төп базып чыыр машиналарлыг, мотоциклдерлиг чижек, хоптак төтчеглекчилер хөй турган. Ол бүгү малчынның сагыш-сеткилин дүвүредип чораан. Төтчеглекчилер-биле демисел чорудар кезек бөлүктү-даа тургузуп турган. Оларның кара туразында үүлгедииниң дугайында чидиг айтырыгны республика, район, совхоз удуртукчуларынга каш удаа тургузуп тургаш, күзелин боттандырган. Ам малчынның сагыш-сеткили оожум-наан. Ол черлерге чүгле чөпшээрелдиг ийи-чаңгыс кижилер кээр апарган. Ам Көжээде аң-меӊ-даа, балык-байлаң-даа, кат-чимис-даа каракка көзүлдүр көвүдээн. А балыын совхозтуң балыкчылары туткаш, совхозка керээ ёзугаар дужаап турар апарганы өөрүнчүг. Хойжунуң шиитпирлиг негелдези-биле Кургаг-Адыр деп черле бичии хемчигеш уннунда хой чуур черниң ажылын соксадып, өске кургаг ховуда чаа ваннаны туткаш, ажыглап турар апарган.

Ам сөөлгү үеде Маадыр-оол Ооржактың сагыш-сеткилин өске чүүл дүвүреди берген. Ол дээрге Уру аржааны апарган. Шаг-төөгүден бээр тывалар, ылаңгыя Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарның ажыл-ишчилери демнежип алгаш, аржаанынга дыштанып ап, аарыг кижилер, ылаңгыя өкпе, баар, ижин-шөйүндү, чем ишпестээн кижилер аңаа киргеш, сегип турган. Ында ам заповедникти тургускан. Заповедниктиң ажылдакчылары аржааннап келген улустан арага, таакпы, акша-төгерик негээр апарган. Бербес болзуңза, дедир чандырарынга чеде бээр. Ук заповедниктиң контроль, чагырга чок апарганын бо чылын хойжу Уру аржаанынга чораш, көрген, билген. Черле ынчаш бо Уру аржааның республика чергелиг көрбес болза, хоржок хире апарган.

«Хойлуг кижи—каас, инектиг кижи—тодуг» деп үлегер чугаа чиге шынын сеглээн. Малчынның коданында бодунуң хуузунда үжен шаа мыйыстыг бода малы база чүс ажыг шээр малы бар.

Малчын өг-бүле Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюн база «Наадым-91»-ни төлептиг күш-ажылчы белектерлиг уткаан. Төрүүр 100 хойдан 106 хураганны, бир тыва хойдан 1.5 кг дүктү алган. Малчын боду Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии база Тыва агроүлетпүр эвилелиниң өмүнээзинден майгын-биле шаңнаткан.

Хеймер-оол МОНГУШ.

САЛБЫР КОМАНДИРИ

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Михаил (Монгуш) Белекпенович Сундуй бистиң аравыска ажылдап, чурттап чораан болза, бо хүннерде 71 харлаар турган ийик. ТАР-ның, ооң соонда область, Тыва АССР апарган үелерде-даа, бодунуң чонунга бараан болуп, бар-ла арга-билиин, улус чонунуң эрге-ажыы дээш берип чораан биче сеткилдиг кижилерниң бирээзи. Тыва чоннуң үлегер чугаазында аъттың мурнуу буттарының баскан истерин соңгу даваннары чандыр баспас дээр. Шынап-ла, Михаил Белекпенович үстүнде чугаалаанывыс чоннуң үлегер чугаазынга чогум-на дүүшкек чораан кижи. Ол адазының мурнакчы үзелин, сүзүк чоруун уламчылаан. Ооң адазы Монгуш Белекпен Хомду дайынының киржикчизи. 1930 чылдарның эгезинде Чөөн-Хемчик кожууңда Иймениң Теректиг-Аксынга тургустунган Карл Маркс аттыг колхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи.

Ынчан Михаил Белекпен тыва бижикти улуг улустан дудак чок өөренип алган. Мооң-биле чергелештир Ийме эге чада школазын тергиин өөредилгелиг дооскаш, ол-ла үелерде Чадаанага органызастаан мал эмчилериниң үш ай хуусаалыг түр курузун дооскан.

А ол 1936 чылда ТАРЭ кежигүнүнге кирген. Күш-ажылчы баштайгы базымын 1938 чылда Ийме сумузунга мал эмчизи болуп ажылдаанындан эгелээн. Тывылбас, ховар тускай эртемниг кижи болуп турган үе-дир.

Фашистиг Германия ССРЭ-же оор ёзу-биле халдаан турда, аревээчи Михаил Сундуй араттың революстуг аъттыг шериинниң хүрээлениинге, Тываның шериг ямызының, ТАР-ның нам, чазааның баштыңчыларынга эки тура ёзу-биле шериг херээн эрттирер дугайында билдириишкиннерни каш удаа бижип тургаш, бодунуң күзел-соруун чедип алган.

Дайынчы белеткелдерге болгаш политиктиг өөредилгелерге чүгле ханы билиин көргүскен, сагылга-чурум талазы-биле үлегерлиг аныяк солдатты 1942 чылда ТАРН кежигүнүге кирип алган. Ол-ла чылын аңаа сержант эрге тывыскаш, ону салбыр командиринге депшиткен. Михаил (Монгуш) Сундуй шеригниң нарын техникаларын шиңгээдири-биле чергелештир, ол полктуң уран чүүл көргүзүглеринге идепкейлиг киржип турган. Ынчангы кады шериг албаны эрттирип турганы эштери Оюн Ёңзак, Оюн Дажый-оол, Салчак Анаң-оол болгаш өскелер-даа аъттыг шериг полугунуң шылгараан күш-культурҗулары болуп, эң ылангыя селеме-биле хаак кезер, кара-буга арта халыыр, турникке көргүзүглер күүседир, хаак маргылдааларынга ол ышкаш акробатиканың янзы-бүрү нарын көргүзүглерин кылырынга кезээде-ле мурнуку одуругнуң солдады чораан. Ону ТАРЭ Төп Комитединиң Хүндүлел бижии-биле шаңнааны таварылга эвес. 1943 чылдың сентябрьда Тываның эки турачылары капитан Түлүш Кечил-оолдуң командазы-биле Ада-чурттуң Улуг дайынынче улуг лейтенант Саттың командылааны үшкү взводтуң бирги салбырының командири Михаил Сундуй база аъттанган.

Ровно областың хоорай, суурларын, чурттакчы чонун фашистерниң кара аспаандан хостаар дээш 1944 чылдың январь-февральда болган немец-фашистер-биле кадыг-дошкун тулчуушкуннарның үезинде Михаил Сундуй ёзулуг-ла эрес-дидим, туруштуг командир болуп, бодунуң салбырын биддилиг командылап турган.

Дайзынның чакпыыл огу эки турачыны база оюп эрттээн. Ровно чоогунга болган бир изиг тулчуушкун үезинде ол аар балыглаткан. Шериг госпиталынга эмнедип ужурга таварышкан-даа. Сегээн соонда ол бодунуң өөрү-биле кады фашистерни чылча шапчыры-биле дайынчы оруун уламчылаан.

Солдат кезээде солдат дижир бис. Шынап-ла, бо сөстерде ханы утка бар. Ону амыдырал бадыткап чоруур-даа.

Ол 1944 чылда дириг арткан өөрү-биле фронтудан ээп келген. Михаил Сундуй бодунуң хуула амыр-дыжын бодавайн, тайбыңның күш-ажыл фронтузунче база-ла эки турачы, сүзүктүг чоруун көргүзүп ажылдап кирипкен. Тодаргайлаарга, 1947—50 чылдарда Новосибирскиниң юридиктиг институдун бот-өөредилге-биле дооскан соонда, ол Эрзин, Тес-Хем, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик районнарның прокурорунга ажылдап чораан.

А 1955 чылда ону «Бурунгаар» колхозтуң даргазының бирги оралакчызынга чоруткан. Ынчангы хожудангай турган «Бурунгаар» колхоз бо үелерниң дургузунда бүгү талалыг сайзырап келзе-келзе, ам «Найырал» совхоз болуп, чүгле Улуг-Хем районда эвес, а харын республикада ат-сураглыг улуг ажыл-агыйларның бирээзи апарган. Мында Михаил Сундуйнуң кииргени үлүг-хуузу эвээш эвес. Маңаа даразында каш чижектер бадыткап болур. Ол Кызылдың № 1 кедээ ажыл-агыйның профессионал-техниктиг училищезин база дооскан. Ооң соонда колхоз-совхозтарга кол инженерлеп, механиктеп, комбайнерлеп, трактористеп, чолаачылап ажылдап чораан.

Чурук тырттырарының мергежилин ханызы-биле шиңгээдип алган. Михаил Белекпенович Сундуй бо хүннерде бистиң аравыста чок деп үстүнде чугаалаан болгай мен. Ол Алдан-Маадыр аттыг музейге эртем ажылдакчызы, фото-чурукчу болуп ажылдап турган чылдарында эгээртинмес үнелиг чүүлдерни кылган. Тывадан дайынче чоруткан орус, тыва болгаш өске-даа нация кижилерниң чуруктары, бижик-документилерин, эт-херекселдерин чыып, делгээриниң талазы-биле, музейниң улуг эртем ажылдакчызы, чогаалчы, төөгү эртемнериниң кандидады, РСФСР, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Монгуш Кенин-Лопсан-биле демнежип алгаш, улуг ажылдарны кылганнар. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочунунуң тыва чонга арттырып кааны элеп-төнмес үнелиг белээ «Эки турачы аъттыг эскадрон» деп ному. Автор беш чыл иштинде материалдарны чыып, республиканың бүгү районнарын кезип, эки турачы эш-өөрлери-биле ужуражыышкыннарны кылгылаан. А Украинаның тыва эки турачыларының немец-фашистер-биле демиселжип турганы хоорай, суурларынга Михаил Белекпенович Сундуй ийи удаа чораан.

Бо каш одуругларның автору Михаил Белекпенович-биле республиканың Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге чаңгыс кабинетке үр эвес үениң иштинде кады ажылдаар аргалыг болган. Бодунга-даа, кады ажылдап турар эш-өөрүнге-даа бир демей негелделиг, улуг-биче кижилерни хүндүлээр, кижилер-биле чугаалажып билир кижи болду. Ажылдың кидин түлүк үезинде хөй чугаага дыка-ла хөңнү чогун эскерген мен. Мооң-биле чергелештир ооң баштак-хөглүүн база айтып каайн. Мен бот дугайты ооң-биле кады ажылдап турган үемде хөйнү билип алганымны чугаалаар ужурлуг мен. Оларның өг-бүлезинге каш удаа чораан мен.

Барык-ла 50 чыл иштинде кады чурттап келгени Светлана Даржаевна Доруймаа ийи оол, ийи кыстың иези аңаа дыка-ла дузалаар чораан. Михаил Белекпенович карааның шилин чүлгүп-чүлгүп кедипкеш, хол-биле божээн материалдарын номчуп бээрге, Светлана Даржаевна бижик машиназынга парлаап олуруптар. Парлап дооскан соонда, арын бүрүзүн катап-катап шүүштүрүп көөрлер. А ооң соонда чыскаай салыр чорааннар. Моон алгаш көөрге-ле, хоочуннарның боттарының ажылынга кайы хире харыысалгалыын кижи дораан-на эскерип каар.

Тываның эки турачыларының дугайында ийи-үш номчугаштар, аңгы-аңгы кижилер дугайында очерктер, чурумалдар, корреспонденциялар-даа солуннарга эвээш эвес үнгүлээнин номчукчулар билир боор. Мырыңай чоокта чаа, тодаргайлаарга, Чаа чылдың бүдүүзүнде, Тывага ажылдап, чурттап чораан Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Василий Петрович Пивоваровтуң «Эки турачылар» деп ному база чырыкче үнду. Ол дээш авторга улуу-биле четтиргенивисти илередир ужурлуг бис. Ынчалзажок мээң хуумда бодалым-биле алырга, тыва эки турачылар дугайында чырыкче үнгүлээн номнарның эң-не үнелии «Эки турачы аъттыг эскадрон» деп бодаар мен. Кол үндезини чүл?

Бирээде, эки турачы аъттыг эскадронунуң командирлерин, дайынчыларының дугайында авторнуң тергиин эки билири. Боду оларның чамдыктары-биле кады Тываның араттың революстуг аъттыг полугунга шериг албаны эрттирип турган. Ийиде, автор ук номну бижиир дээш барык-ла 20 чыл иштинде материалдарны чыып келген. Үште, фронтучу өөрү-биле, оларның дөргүл-төрелдери, эң ылаңгыя фронтудан ээп келбейн барган эштериниң дугайында ханы хөй-хөй дилээшкиннерни чоруткан. Дөртте, Тываның партия болгаш күрүне архивиниң, ол ышкаш республиканың Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде кадагалаттынып чыдар материалдарга, фото-чуруктарга даянган. Беште, автор аңаа бедүүн солдат. Ынчалзажок номда кирип турар аңгы-аңгы кижилерниң дугайында чаңгыс аайлашкак, чаңгыс хепке куттунган эвес, а харын кижи бүрүзүнге аңгы-аңгы характеристиканы берген. База бир демдеглезе чогуур чүүл, дайынчы бүрүзүнүң дайынче баарының мурнунда кым, каяа, чүнү ажылдап чорааның кыска-даа бол тодарадып бижээнинде. Ол чорук номну улам-на шынар киирип турар деп бодаар мен.

Ыраккы Украинаның Ровно облазының Деражно суурунуң ажылчы чоннары немец-фашистерниң холундан хостааннарның бирээзи Михаил Белекпенович Сундуйну ам-даа утпайн, аңаа Деражно суурнуң хүндүлүг хамаатызы деп атты тывыскан турган.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

Кижи—бойдустуң төлү

ТАРЫС АРЖААНЫ: камгалалы болгаш ажыглалы

Төрээн Тывавыста кандыг онзагай булуңнар, бойдустан боду бүткен хуулгаазын эм шынарлыг аржааннар чок дээр. Оларның бирээзинге Тарыс аржааны хамааржыр.

Кожазында Тере-Хөлдүң база оон арай ырак Эрзинниң арат чону ам-даа ол аржаанче аътка чүдүртүнүп алгаш, дөгерип чиир хой малын сүрүп алгаш, 1-2 хонуп чедип турарлар. А Тываның өске кожууннарында чурттап турарлар ынаар чүгле самолет-биле чедип болурлар.

Кызылдан «АН-2» самолет-биле бир шак ажыр Каа-Хемни өрү ужуткаш, Тере-Хөлдүң калбак эзимнерлиг тайгаларын, улуг-биче хөлдерин эрттир ужуткаш база бир хөлүгүр кара тайга баарында чаттылган өң-баазын чечек ышкаш майгын-хоорайга чыпшыр чеде бээр оргу шыктан бүткен аэродромга самолет хонуптар. Сероводородтуг, радонниг изиг аржаан Тарыс ол.

Эртен эрте, агаар аяс-даа, бүргег-даа хүнде, аржааның майгын-хоорайының чаны кезээде чиик туман-биле шугланып алган турар. Изиг аржааның суунуң сериин агаарга бусталып, туманче хуулуп турары ол.

Тарыстың изиг аржаанында оларның черден үнүп чыдарының, аңгы-аңгы аарыгларга таарҗырының аайы-биле 15 казанак бажыңнарны тудуп, оон иштин ол аржааннарга эштип, саартынып кирери-биле дерээн.

Мында кирер, чиңнедир аржааннардан аңгыда, ижер аржааннар хөй. Баш, чүрек аарыгларынга, ижин-баар аарыынга ижер аржааннар бар. Аржаан бажында кижи арны ышкаш черде «карактардан» үнүп чыдар аржааннар-биле карактарны чуур, «думчуктан» үнген аржаан-биле думчукту, «аастан» үнген аржаан-биле аас, боостаа иштин чаяр.

Тарыс аржаанын алдан чылдарның эгезинде хаап каапкан, аңаа кижилер кирерин хоруп каан турган үе база турган. Оон соонда кезек үеде аңаа курорт тудар дээш тудуг материалдары октап, бир корпустуң ханаларын бетондан кудуп доозуп каан, ыяш диллирер черниң тавааны салып, белеткеп каан турган Тере-Хөлчүлерниң шиитпирлиг удурланыышкыны-биле база республиканың өске-даа черлеринден хөй улустуң ол бодал чок шиитпирни буруу шаап үнгени-биле ол тудугну харын-даа соксатканы чаяан болган. Оон башка магалыг ол аржаанывысты ам та канчаар үреп алган турар бис.

Тарыстың бо онзагай аржаанын оон бойдустан бүткени олчаан ынчаар ажыглаарын уламчылап, аржааннап келгеннерниң хандырылгазын экижидеринче кичээңгей салырын Кызыл район Совединиң болгаш Күнгуртуг кодээ Совединиң күүскомнары бодаар ужурлуг. Бо аржаанга июль 22-де чеде бээривиске, аңаа ортумаа-биле 300 хире, улуг-биче майгын турган. Ынчангаш ынчан аржаанга эвээш дээрге-ле 1000 хире кижи турган-дыр. А аржааннааннарны ынаар самолет-биле чедирери болгаш оон алыры август эгезинге чедир үргүлчүлээн. Ынча хөй кижиниң чаңгыс чайгы сезонда безин бойдуска чедирип турар хоразы дыка илдең көстүп турар. Бистиң Бай-Тайгала Шивилиг аржааның бай-тайгажыларның холга алганы ышкаш, Тарыс аржаанын тере-хөлчүлер база холга ап, бичии кооперативти чүге ажыдып болбазыл.

Аржааннап барганнарның ховар эм оъттарны кайы хамаанчок туруп, чулуп ап турарын көрдүм. Оларның чаңгызында-даа ындыг эм оъттар чыырының чөпшээрели чок-ла болгай. Хемнерде, хөлдерде хөй балыкты кызыгаар шериинниң, экспедицияларның вертолеттары-биле келген кижилер тетчеглекчи ёзу-биле кезүлдүр өлүрүп турар-дыр. Ындыг тетчеглекчилерге удур дээштиг хемчеглер алдынмайн турар.

Бо аржаанга кирип, эмненип алыр байдалдарны тургузуп, хөй казанак бажыңнарны тудуп кааны дээш, тере-хөлчүлерге өөрүп четтиргенивисти илередир ужурлуг бис. Ооң-биле кады ол аржаанда ол черниң чурттакчыларындан чүгле көзер ойнап, акша чыып аар дээш кээп турар улуг-даа, бичии-даа кижилер бар дээрзин көөрү эпчок чорду. Аржааннап келген улуска янзы-бүрү «дузазын» саналдап, арага дилеп ижип алгаш, эпчок чүүлдер кылыр аныяк кижилер база бар чорду. Чаңгыс сөс-биле шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар-ла хөй.

Тарыс ышкаш үнелиг аржааннарны ыдыктыы-биле камгалаар, ол ачы-авыралдыг, сүзүктүг аржаан черге тейлээр, аңаа аарыгларывыс-биле кады мөзү-шынарывыс, арын-нүүрүвүс арыглаттынар ужурлуг. Бо улуг аржаанны албан-биле айтырып сураглап чорааш, аңаа 1903 чылдың август 31-де орус аянчорукчу, эртемден Ф. Я. Коннун чорааны таварылга эвес-ле болгай. Ол бодунуң ынчангы Урянхай крайга чорааның «Экспедиция в Сойотию» деп номунга бижээн. Бо-ла аржаанга Тыва Арат Республиканың тургузукчуларының бирээзи, бодунуң үезиниң лепшилгелиг кижизи чораан Буян-Бадыргы ноянның кирип, ону үнелеп, хүндүлеп, чүдүп чорааның бир кырган сактып, чугаалап олурду.

Улуг, биче Тарыстарның чиңге кара суу «АН-2»-ниң чалгыннарының адаанда чыдып каап, чоорту хилин ногаан даглар артынче ажытталы берди. Мээң бодалдарымда ол чер дугайында чаа одуруглар төрүттүнген.

Сергелең чиик чана бергеш, чайлыг өйде
Сени сактып, катап кээрин бодаар боор мен.
Өршээ Тарыс! Хайыракан, Аржаан ээзи!
Өргүүделдиң чылыг сөзүн хүлээп ап көр.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

КЫМ КЫМНЫ КАНЧААРЫЛ?

ТЮМЕНЬ ОБЛАСТЬ. Эът бүдүрериң көвүдедир сорулга-биле хаван азыраар кажааларны кооператорлар Нижневартовск хоорайның мырыңай чанында туткан. Хаван кажаалары чуртталга бажыңнарының барык чанында болганда, оларның богу, чыды аажок. Ынчангаш ол кажааларны өскээр көжүрер азы узуткаар дугайында дилегни чурттакчылар эрге-чагырга органнарынга киирген. Ынчалзажок аъш-чем продуктулары амгы бо үеде бүгү чонга херек болгай. Ынчангаш хаван ажаакчылары, хаваннар ол-ла черлеринде хевээр турбушаан.

ЧУРУКТА: хаваннарга чоокшулаары ындыг-ла белен эвес—оларны улуг ыттар камгалап турар.

А. ШУКИННИҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

БҮДҮРҮКЧҮЛҮҮ БЕДЭЭН

Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозтуң мал чеми белеткээр звенозу долу боторуулга-чарылгалыг кереэже шилчээн. Мал чемин ниитизи-биле 3400 тоннаны белеткээр. Звено мурнуку чылдарга бодаарга, тракторларны, кожут машиналарын эки ажыглап, бүдүрүкчүлүүн улам бедиткен.

Ам бо хүннерде 745 тонна сигенни кезип, бөлгеш, сараттаан.

Участок бүрүзүнде ажылхайныышкынныг. Эртине Кыргыс биле Хүлер-оол Түлүшке ужуражы бээривиске, чергелешкек ийи чал дүргектерниң аайы-биле сиген тырып боодалдаап турлар. Оларның чанында кестинген сигенни Сулейман Тюлюш пресчилерге шалыпкын белеткеп берип турду.

Сиген кезикчилери Тюлюш Аллай-оол, Мирон Тумат эки ажылдыг. Олар шупту ажылдың тенчү түңнели дээш иженип турар.

Найгын-оол ДАМДЫН.

Бөмбүрзектиң судалы

ДЕЛЕГЕЙ АМЫДЫРАЛЫНДА ЧУГУЛА БОЛУУШКУН

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының бо чылгы 46-гы сессиязы — делегей амыдыралында эң чугула болуушкуннарның бирээзи. ССРЭ делегациязы-биле чергелештир КНО-нуң Кол Ассамблеязының 46-гы сессиязының ажылынга Украинаның, Белоруссияның делегациялары база киржир.

Каттышкан Нациялар Организациязының кежигүнүнге Латвияны, Литваны, Эстонияны хүлээп алырын КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлели сүмелээн.

СЕТКИЛ ДҮВҮРЭЭШКИНИ-БИЛЕ

БЕЛГРАД. Сербияның болгаш Хорватияның аразынга дайын чорудулгаларының үезинде ында болуушкуннарны чырыдары-биле совет телевидениениң корреспондентилери Виктор Ногин болгаш Геннадий Куринной олар ынаар барган турган. Олар ис чок читкен сөөлүнде чартык ай ажыг үе эрткен. Оларның салым-чолу амга чедир билдинмес. Совет кижилер болгаш ол журналистерниң төрелдери сеткил дүвүрээшкини-биле сөөлгү медээлерни Югославиядан манап турар.

КЛЕРКТИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ПРЕТОРИЯ. Мурнуу Африка Республикага күчүлээшкинни соксадыр дээш республиканың чазаа, бүгү эрге-чагыргалары болдунар бүгү-ле хемчеглерни ап келген болгаш ол сорулганы чедип алырынга моон соңгаар күжениишкиннерин харамнанмас деп, ооң президентизи Фредерик де Клерк медеглээн. Чуртка күчүлээшкинни болгаш күчүлээшкиниг хөделиишкиннерни соксадыр дугайында дугуржулга бо чылдың сентябрь 14-те чедип алдынган. Маргылдаалыг бүгү айтырыгларны чүгле тайбың арга-биле шиитпирлээр сорулга салдынган.

КОММУНИСТЕРГЕ БОЛГАШ СОЦИАЛИСТЕРГЕ ХАМААРЫШТЫР

НЬЮ-ЙОРК. Американың Каттышкан Штаттарында кедергей барыын үзелдиг фашист организацияның «Джон Бэрч ниитилелиниң» удуртукчузу Джон Макманус медеглел кылгаш, коммунистерге болгаш социалистерге хамаарыштыр дыка өжээтен кыжаныышкын кылган. «ССРЭ-ге болгаш Чөөн Европа чурттарынга чаңгыс-даа коммунист азы социалист бар турда, демиселивисти соксатпас бис. ССРЭ-де болгаш Чөөн Европада коммунистер политиктиг улуг аштырыышкынга таварышкан. Социалистер — база коммунистер-дир. Оларның ыглалы — коммунистер далаш-биле хөделир улус» деп, Д. Макманус чугаалаан.

КАДЫГ ХЕМЧЕГ

БАГДАД. Эът аймааның өртектериниң үстүкү хемчээлин Иракттың эрге-чагыргалары доктааткан. Чуртта акша үнезиниң кудулаашкыны 700 хуу четкен болгаш эът аймаан садар кижилер ол продуктуларның өртээн сөөлгү үеде кедергей улгаттырган. Эрге-чагыргаларның доктааткан өртектеринден эът өртээн бедиткен кижилерни кеземче харыысалгазынга киирип турар.

ДЭЭРБЕЧИЛЕР ХУРАЛЫ

КАБУЛ. Афган дээрбечилер командирлериниң чөвүлел хуралы Хост хоорайның чоогунга болган. Газни, Гардез хоорайларже улуг хемчээлдиг шавар халдаашкыннарны чоокку үеде эгелээр дугайында айтырыгны аңаа чугаалажып көрген. Афганистанның төп чазааның шериг командылалы дээрбечилерниң ол шавар халдаашкыннарынга удур белеткелди база эгелей берген деп, Вахтар агентилел дыңнаткан. Акы-дунма өлүрүжүр хан төгүүшкүннүг дайынны соксадыр талазы-биле президент Наджибулла чазааның ап чорудуп турар хемчеглери бергедээшкиннерге таваржып турар.

ГЕННАДИЙ УДОВЕНКОНУҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ВАШИНГТОН. Каттышкан Нациялар Организациязында Украинаның доктаамал төлээлекчизи Геннадий Удовенконуң медеглелин «Вашингтон пост» солун парлаан. Украина бот-тускайлаң даштыкы политиканы КНО-нуң системазынга моон соңгаар чорудар апаар деп, доктаамал төлээлекчи парлалга конференциязынга чугаалаан. Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының 46-гы сессиязынга ол делгереңгей чүве чугаалаар болгаш Украинаның даштыкы политиказының кол угланыышкыннарын тайылбырлаар бодап турар.

ТУСКАЙ МЕДАЛЬ ЧОГААТКАН

БОНН. Бо чылдың августа ССРЭ-ге үймээнниң бастырганынга тураскааткан чаа медальды Германияда чогааткаш, шуткуп кылган. Медальдың кол арнында ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң болгаш РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцинниң портрет чуруктарын сиилбип кылган.

ВЕЛИКОБРИТАНИЯДАН СӨӨЛГҮ МЕДЭЭ

ЛОНДОН. «Би-би-си» радионуң дамчыдканының ёзугаар алырга, ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң болгаш Германияның даштыкы херектер министри Геншерниң аразынга дугуржулга чедип алдынган байдалдыг. Ол дугуржулга ёзугаар эрге-чагыргалар Германияның Социалистиг чаңгыс аай партиязының ТК-зының Чиңгине секретары, дүшкен Герман Демократтыг Республиканың Күрүне чөвүлелиниң Даргазы турган Эрих Хонеккерни Германияже чорударын шиитпирлээн деп радио дамчыдылгазында айыткан. Хонеккерни Германияже чорудар хуусаазы амдызында доктааттынмаан деп дыңнадыгда демдеглээн.

АКШ-ТЫ БУРУУДАТКАН

САН-ФРАНЦИСКО. Грузияның президентизи Звиад Гамсахурдиа Американың Каттышкан Штаттарын буруудадып, медеглел кылганын «Вашингтон пост» солуннуң корреспондентизи дыңнаткан. «Молотов — Риббентропнуң пактызы ышкаш ындыг сүлчээге Каттышкан Штаттар амгы үеде киржип, Грузияның хамаарышпас чоруун хүлээп көрбейн турар» деп, Гамсахурдиа медеглээн. Грузияның хамаарышпас чоруун хүлээп көрбезиниң күсели-биле АКШ чаа дүжүп бериишкиннерни ССРЭ-ден алыр бодап турар-дыр деп, Гамсахурдиа чугаалаан. Совет Эвилелиниң чаа керээзинге Грузия кажан-даа каттышпас деп, ол медеглээн.

ЧАА ШАВАР ХАЛДААШКЫН

МЕХИКО. Сальвадорнуң чазак шериглеринге удур улуг хемчээлдиг чаа шавар халдаашкыннарны чурттуң департаментилериниң хөй нурууузунга удавас эгелээр дугайында Сальвадорнуң партизаннар командылалы чарлаан. Фарабундо Марти аттыг национал хосталга фронтузунуң медеглелинде айытканының ёзугаар алырга, партизаннарның чаа шавар халдаашкыны Сальвадорнуң президентизи Альфредо Кристианиниң экономиктиг политиказынга удур угланган. А президентиниң амгы үеде экономиктиг политиказы күрүне бүдүрүлгелериниң хууҗударынче угланган.

БҮРҮН ДАЙЫНЧЫ БАЙДАЛЧЕ ШИЛЧИТКЕН

ПЕКИН. Чурттуң найысылалында шериг округунуң бүгү шериглерин дайынчы байдалче шилчиткен. Кыдат найысылалдан 100 километр черге эрткен вторниктиң даң бажында улуг шериг өөредилгези болган. Чурттуң партия, күрүне болгаш шериг удуртукчулары ол өөредилгениң үезинде аңаа турган. Даштыкы информация агентилелдериниң медээзин ёзугаар алырга, кыдат найысылалдың шериг округунуң шериглериниң дайынчы байдалга киргениниң кол чылдагааннары — ССРЭ-де сөөлгү болуушкуннар.

КУБАНЫҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ АМ БОЛУР СЪЕЗДИЗИ

Кубаның Компартиязының ТК-зының харыысалгалыг ажылдакчыларының бирээзиниң дыңнадыын ёзугаар алырга, партияның ам чыылдырар съездизи барык хааглыг байдалга болуп эртер. Чурттуң болгаш партияның иштики амыдыралының айтырыгларын аңаа чугаалажып көөр. Ынчангаш даштыкы аалчыларны болгаш корреспондентилерни Кубаның Компартиязының съездизинге чалавас дээн.

СОМАЛИДЕН МЕДЭЭ

МОГАДИШО. Чурттуң найысылалынга чоокта чаа аткылажыышкыннарның түңнелинде муң хире кижи өлүрткен болгаш балыглаткан. Сомалиниң каттышкан конгрезиниң янзы-бүрү бөлүктериниң аразынга чөрүлдээниң түңнелинде аткылажыышкыннар эгелээн. Ол тулчуушкуннарга чурттуң парламентизиниң удуртукчузу генерал Мохамед Фаррах Айдидтиң шериглери тиилеп үнген. Президент Али Махди Мохамедтиң шериглерин колдуунда чылча шаапкан.

(ПАРЛАЛГА ДОПЧУЛАЛЫ).

Саналдар, бодалдар, үнелел

ЧАА ФАКУЛЬТЕТ БОЛГАЙ-ЛА

Август эгезинде чүве. Новосибирскиден туристиг бөлүк-биле «Мөңгүлек» аалчылар бажыңының чанынга чедер дээш автобуска олурупкаш, ээрик кезек тыва оолдарның өөдежок чаннап чоруурун көргеш, дыка-ла чөгендим. Редакцияже чагаа бижиир деп бодап алганымның чылдагааны даа ында.

Автобус доктаар черден аалчылар бажыңынга чедир безин, каш базым черге аңаа чорбас, ол-бо дээр, думаалары дег кыс уругларга шорлур, чөгенчиин канчаар. Новосибирскиге беш хонгаш, ээрик кижи-даа көрбедивис, чаңып келгеш, ындыг чүүлдерге таварыштывыс.

Аалчылар бажыңынга ооң ажылдакчыларындан база-ла ээлдек-эвилең таптыг сөс-даа дыңнавадывыс. Улгады берген кижилер даштынга хостуг чаннап чоруур аныяктардан дээредевес апаарга, дыка-ла берге, хомуданчыг боор чорду. Каржы ажылдаары коргунчуг, хомуданчыг-даа. Ынчангаш амыдырал ол кежээ мээң өөреникчилеримге бодунуң чамдык таларын көргүстү. Шак ындыг байдалга уругларга үлегер дугайында чүнү чугаалап болурул? Кымдан үлегер алырыл? Чанчаттынып олурар улуг угбалардан бе, ээрик чаннап чоруур акыларлан бе?

Мораль дугайында ол темага хөйнү бижип, чугаалажып келдивис. Кем-херек үүлгедиглерин шеглээр дээш кандыг ажылдар кылдынып турарын база бо-ла чугаалай бээр бис, ынчалзажок сагыш-сеткил иштики культура кижизидилгезинче кичээңгейни улгаттырар болзувусса эки деп бодаар мен. Ол айтырыгга идиг-даа болур ыйнаан. Мындыг чүүлдү өөренип көрзе чүл: республиканың Политиктиг чырыдыышкын бажыңы турган бажыңны Кызылдың башкы институдунга төөгү болгаш делегейниң культуразы деп чаа факультет ажылдары-биле шилчилеп. Ол 10-дан хөй эвес санныг студентилерлиг 6-7 бөлүктерлиг болур. Музыкага, чуруурунга, танцыга черле ынчаш уран чүүлге сундулуг абитуриентилерни районнардан, школалардан шилип чыыр. Кедээге ажылдаар специалистерни белеткээриниң бир аргазы ол деп бодаар мен. Ол студентилерни кады ажылдажылга педагогиказының мурнакчы аргаларын ажыглап тургаш, чаа деңнелге белеткээр. Башкылар башкылаар арга-дуржулгазы бедик билиглиг лекторлар бисте бар болгай. Оон аңгыда, эртем-шинчилел институдунуң эртемденнери, музей ажылдакчылары тыва чаңчылдарны, тыва культураның билиглерин башкылап өөрединден ойталавас боор.

Сагыш-сеткил кижизидикчилериниң иштики бедик культураның эдилекчилери болур интеллигент башкыларны белеткээр айтырыгны черле өөренип көрзе чүл? Белен эвес деп чүве чугаажок билдингир. Баазаны, өөредилге программаларын, планнарын белеткээш, соңгаарлатпайн ажытса деп күзел бар. Өске кижилер та чүү деп хүлээп көөр, ол — мээң саналым-дыр.

Нийти культуравыстың деңнелиниң чавызындан, сагыш-сеткил кижизидилгезинче сагыш салбайн турарывыстан, эскерип көрүнер даан, улуг-биче-даа кижилер кайы хире каржы-хажагай апарган-дыр.

Ольга ДАМЧАЙ

Туран хоорай.

НААДЫМ: хууда бодалдарым

ТУКТУ ДОЛГАНДЫР

Наадымның ниитиэн-биле солун, сагыш-сеткил көдүрлүүшкүннүг, корум-чурумнуг эки эрткенин өөрүп демдеглээри чугула.

Хүреш эртип турда, октаан мөгелер Тыва Республиканың күрүне тугун хүн аай дескиндир дээш, баштайгы онаг соонда мөгейип, айдыс ап турары, чаа чүүл болду. Ужуруун билбейн чамдык мөгелер тукту хүн дедир дескинери-даа турдула, ону моон соңгаар катаптавас боор.

Мөгелерни чарлап турары эки-даа болза, чаңгыс кижи четтикпейн турар. Ийи дугаар микрофонну мөге кыйгырарынга тургускаш, өскезин хүрештиң чорup турарын тайылбырлаан болза, оон-даа чедингир билип ап болур турган. Бо удаада чүгле адын, районун адап четтигер болду.

АЪТ ЧАРЫЖЫ

Чүгүрүк аът кайда-даа бар. Аъттың маңы ооң ажаалдазында. Бистиң районнуң узак маңнаар аъттары бо чылын республика Наадымынга эки көргүзүглүг болганы таварылга эвес. Бо аъттар совхозтарга тустузунда эрткен шилиндек аъттар болгай, аъттарны чарышка белеткеп, уйгу-чыдын чок ажаап, карактап турган ажылдың түңнели ол болган.

Маргылдааны организастааны арай четпес болду. Чамдык аъттар озалдаан, ооң түңнелинде дагын салырга, чер албайн бардылар. Аъттар кажан чаржып үнүпкенде орук кыдыында машиналар кончуг хөй чорup турду. Бо черле чурумга таартаарышпас. КАИ биле «дүрген дуза»-ла чаржалажып чорup боор ыйнаан азы кино, телевидениеге тырттырар машина. Орук кыдыынга аъттыг улустар доора шаап кирип, шаптык база каттылар, ооң түңнелинде Сергей Ынаалайның аъды эпчок баскаш, сиир хап, аскаан болгай.

Аъттар маңнап кээрге, сонуургаан чон үглей бээр, чүү-даа көзүлбес, ындыг болганда аът «тыныжын ажыдып» ааргa тускай чер азы шаараш кажааже киирип, чонга сонуургатса эки. Бо таварылгада шаңнал тыпсыры-даа берге, моол өңнүктерниң йөрээли-даа дыңналбас чорду.

Шаңналга кирген аъттарның саны эвээш болган деп бодаар мен, ону черле өөренип көрүп, көвүдедир болза эки.

Эрткен аъттың шаңналы шоолуг эвес болганын чон чугаалажып турду. Ону эде көрбес болза, «чоокка чованчыг, ыракка ыядынчыг» болганывыс-ла ол боор. Шүүлген мөге-биле деңнээр саналдыг мен. Аът мунары — спорттуң эң-не берге, айыылдыг хевири болгай, ынчангаш аът мунукчулары оолдарны моон соңгаар деткип, шаңналды эде көөрүнге идегедим. Өске районда экеп чарыштырган аъттарның баг, сооду таарышпааныындан маңнап шыдаваан деп бодаар мен. Ийиде, аъттарны колдуунда чүдүрүп келген болгай, олар дыш албаан, чамдык аъттарны машинага хөй кылдыр чүдүрүп келгениниден даван-даяан басчып, аскап кемдээни-даа бар. Чүдүрген аътка 2-3 хонук дыш ыяап-ла херек, эрте келген аъттарны дыштандырары чугула.

Аътты канчаар соодар чурумнугул? Хүнде каш суггарарыл? Бо бүгү айтырыгны билип алырын сонуургаарлар чаа тургустунган «Тыва аът» ниитилелинге каттыжып, арга-дуржулгадан солчур арга бар-дыр.

Аътка сонуургалдыглар келир чылдагы Наадымга аъттарны өгбелеривистиң арга-дуржулгазы-биле белеткеп алыр болза эки.

Сергей ЧЫРГАЛ.

Бо чагааның гонорарын «Шын» солунга арттырдым.

КАНЧААР ДЕВИИРИЛ

Тыва хүрештиң бир кол көрүштүг талазы мөгелерниң девиири болгай. Шаандан бээр чараш девиир мөгени эзирге дөмейлеп чораан. «Девиири — эзир-ледир аа!» дээр, магадаар болгай бис. «Эзирниң девии» деп өңнүг кино-даа бар ышкажыгай. Ынчангаш тыва мөгениң девиири эзир куштуң чоргаар ужарынга чүүлдеш. Чараш девиири-биле сурагжып, «Чыраа-Кара» деп шола атка четкен ТАР мөгези Доңгак Балчыый-оолдуң девиирин магадап чораан мен. Шынап-ла, эзир-ле!

Моол хүреш тыва национал хүрешке чоок. Ынчалза-даа ийи аңгы күрүнениң, ийи аңгы нация чоннуң мөгелерин таптыг оваарып, хайгаарап, сайгарар болза, аразында ылгалдар бар. Моол мөгелерниң девиири тоолда Хаан-Херети куштуң ужарынга дөмейлешкек. Далаш чок, холдарын карбаннатпас, чайбас холдарының адыш ишти талазы куду, улуг-эргектери херли берген болур. Моол мөгелер улуг магаботтуг болгаш, девиирде-даа, хүрежип тургаш-даа далашпас, чоргаар кылдыр сагындырар.

Алдан чылдар ортан үезинде спорттуң национал хевирлериниң республика спартакиадазынга Моолдуң Убса-Нур аймаандан аймак начыннары Серен-Дорж, Түмен-Өлзий болгаш он чеди харлыг аныяк мөге Сухээ кээп, Тыва черге бир-ле дугаар хүрешкен. Аар деңзиге Эрзин чурттуг Борис Шоолай Түмен-Өлзийни тепкеш, ийи холун чер даяндырган. Спартакиаданың тулган чемпиону дээш алдан дөртке Улуг-Хемниң мөгези Биче-оол Моңгул-оол Сухээни октаан боордан башка, моолдарга оон өске таварышкан бистиң мөгелеривис шупту ша-даа четпейн октаткылаан чүве.

Оон соонда-ла тыва мөгелер моол мөгелерниң девиирин кызып өттүнүп эгелээн. Ында багай чүү боор! Ынчалза-даа тыва мөгелерниң девиирин көөрге, моол-даа, тыва-даа девигге шоолуг чоокшулашпас, «хайнак» апарып-тыр. Мен бодум хуумда аңаа таарзынмас, сонуургавас, чамдык утка чок девиир мөгелерни көргеш, ыдып, човай бээр кижи-дир мен.

Тыва хүрештиң национал утка-шынарын чидирбейн, өске чоннуң мөгелериниң девиирин өттүнмейн, бодунуң хүрежин сайзырадып, чараш хүрежири күзенчиг ышкаш. Шаанда хүрежип, азы көрүкчү боор чораан улуг назылыг кижилер амгы аныяк мөгелерге ажыктыг сүмезин ам-даа бээр боор. Тыва хүреш бистиң национал чоргааралывыс болгай.

Март КЫРЛЫГ-КАРА,

Алдан чылдар эгезиниң мөгези.

Улуг-Хем район.

Шеригден чагаа

ДАДЫГЫЫШКЫН ШКОЛАЗЫ

1987 чылдан бээр комсомол кежигүнү мен. 1989 чылда он класстı дооскаш, совхозумнуң тудуг бригадазынга ажылдап тургаш, 1990 чылдың июнь 13-те шериг херээ эрттирери-биле өскен-төрээн черим Өвүрнүң Чаа-Суурдан аъттаныптым. Ам Якут-Саха ССР-ниң Сангара суурда Тывадан чааскаан келдим. Шериг өөрүм, командирлерим байырлыг байдалга уткуп алды. Мында аңгы-аңгы националдарның аныяк болдарының эп-найыралдыг, сагылга-чурумнуг чурттап тур бис. Чамдык шериг хүлээлгезин эрттирген эштеривисти аал-оранынче үдеп-даа турар-дыр бис. Шериг бистиң ыдыктыг хүлээлгевис деп чүвени билип, медереп, амыдыралдың берге оруктарын ажып эртип, политиканы база экономиканы чүгээр сайгарып өөрени-даа бээр чорду. Кол чүүл — шеригжиткен спортту эки шиңгээдип алыры чугула деп билдим. Баштай шериг-даа чоргуур хөңнүм чок турду. Ындыг эвес, шериг кижиге дыка улуг дузаны кадар деп чүүлдү ам билдим. Ам бодап көөрүмге, районнарның шериг комиссариаттары аныяктар аразынга тайылбыр ажылдары чорутпас, ада-иелерге арга-сүме бербейн, аразында харылзаа чок ажылдап турар деп бодаар-дыр мен. Ынчангаш оларның чедир кылбайн турар ажылдарын экижидер дугайында республиканың шериг комиссарияды, хөй-ниити организациялары дуза чедирер боор деп идегээр мен.

Ильдар АЖЫ.

Якут-Саха ССР.

БИШКЕКТЕН КЕЛГЕН БАЛЕТ АРТИСТЕРИ

Тыва республиканың Культура министерствозунуң чалаазын ёзугаар Кыргызстанда Бишкек хоорайның хореография училищезиниң сургуулдары баштайгы көргүзүүн — «Шелкунчик» дээр орус улустуң тоолун балет кылдыр тургусканын республиканың хөгжүм-шии театрынга кызылчыларга байырлыг байдалга көргүскен. Келир үениң балет артистериниң аразында тыва сургуулдар база бар. Ында чеди кижиниң аразындан Айдысмаа Ондар, Саяна Давзын, Чечена Аскирова болгаш өскелер-даа «Щелкунчик» дээр балеттиң кол-кол рольдарын ойнап күүседип турар. Чүгле танцы-самның кужу-биле кижилерниң овур-хевирин тургузары ындыг-ла амыр эвес. Ынчалза-даа олар күүселделерин чараш, көрүштүг кылдыр ойнап шыдааннар.

Бишкектиң хореография училищезин дооскаш, «Саян», «Аян» ыры-танцы ансамбльдеринде, республиканың хөгжүм-шии театрында болгаш культура-чырыдыышкын черлеринде ажылдап чоруур танцычылар, культура ажылдакчылары кайы хөй. Олар Тывага балет, танцы уран чүүлүн сайзырадырынга төлептиг үлүүн киирип чоруур. Келир үениң балет артистери, 75 сургуул уран талантызын Таңды районунуң Бай-Хаакка, Бии-Хемниң Туран хоорайга база көргүскен. Ол районнарның удуртукчулары бичии балет артистерин чылыы-биле уткуп ап, дириг чечектерни концерт үезинде тыпсып турган.

Ол ышкаш балет артистери Кызыл хоорайга Хоочуннар бажыңынга, школа-интернатка, «Малютка» дээр өскүс уруглар бажыңынга ачы-дуза көргүзериниң концерттерин база бараалгаткан. Олар бичии уругларга, кырган-ачаларынга, кырган-аваларынга, өөреникчилерге Бишкектен садып алган уруглар хептерин, ногаа-чимистерин, ойнаарактарын белекке тутсуп, боттарының уран талантызын сөңнеп турган. Өөреникчилерни болгаш сургуулдарны Бишкектиң хореография училищезиниң директору, Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Айтай Райкановна Шукурбекова удуртуп чораан. Келир үениң балет артистери сентябрь 15-те сөөлгү концертин Кызылга көргүскеш, хоорайның төөгүлүг болгаш тураскаалдыг черлеринче аян-чорукту кылган. Хореография школазынга өөредири-биле 6 кижини районнардан шилип алган.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: «Щелкунчик» деп балет көргүзүглеринден.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

ХҮНДҮЛҮГ ЧАЗАК, ХООРАЙЫВЫСТЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫ

Дүрген эмчи дузазы чедирер станцияның ажылдакчылары силер бүгүдеге найтап, партия рескомунуң автобаазазы турган черниң бажыңнарын коллективке дамчыдып бээрин дилеп тур.

Амгы үеде станция капитал септелге херек болуп турар эрги бажыңда туруп турар. Санитар машиналары тургузар чылыг гаражтарывыс шуут чок.

Чогуур таарымчалыг байдалдар чогу ажылдаар аргашинээни кудуладып, ындыг болганда, келдириишкиннерни эки хандырар арганы бербейн турар.

«Дүрген дуза» дээрге медицинаның мурнуку шугумда турар албаны, дүрген хөделип, хемчег алыр албандыр, оон эмчилери, фельдшерлери, чолаачылары сагыш-сеткили дүвүреп, аар ажылды кылып турарлар. Ынчангаш бистиң дузавыстың шынары ажылдаарының, амыдыраарының ядыы-түреңги байдалындан хамаарышпас болуруң күзээр улус-тур бис.

Дүрген эмчи дузазы чедирер станцияның коллективи.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

СЕНТЯБРЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Уругларның музыка клуву». 9.50 «Элизабетти манавышаан». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11.05 «Хоочун таныштарның өг-бүле хрониказы». Барымдаалыг телефильм. «Юля». 1-ги сериязы. 12.00 ТМА. 12.15 «Юля». Барымдаалыг телефильмниң 2-ги сериязы. 13.05—13.35 «Авам, ачам база мен».

• • •

16.20 «Сегиржип алыышкын». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.25 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 18.25 «Планета». 19.10 Сонуургакттарга. 19.25. И.-С. Бах. № 6 концерт. 19.45 «Элизабетти манавышаан». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Улугларга мультфильм. 22.05 Футбол. УЕФА-ның кубогу дээш. 22.55—23.30 «Уттундурган корабльдерниң салым-чолу». Телефильм.

ИИЙГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.25 Немец дыл. Бирги чылы. 8.55 «ТелеЭКО». 9.25 Немец дыл. Ийиги чылы. 9.55 Авторлар программалары. 11.00 Политкилдис. 11.45 «Ис». Барымдаалыг фильм. 12.15 «Орус чер ыдыктыг». Шүлүкчү Л. Петракова болгаш ыраажы Г. Синицына күүседирлер.

ТТ дамчыдылгалары

13.00—14.05 «Дөрт улуг хүн». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

• • •

18.10 Чарлаттынмаан аян-чорук. 15-ки дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

18.50 «Челер, маңнаар аъттар». Кызылда күрүне заводунуң аът азыраар черинден дамчыдылга. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50. Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.05 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг улунар, чаштар!». 20.35 Фил Донахьюнуң программазы. 21.25 Чогаалчы В. Ледковтуң чугаазы.

ТТ дамчыдылгалары

22.05 Концерт. 22.55—00.55 Футбол. Чапсарда (23.45) — Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.50 «Оттуушкун». Барымдаалыг фильм. 19.50 — 20.05 Россияның парламент медээчизи.

Ажылче чалап тур

«Кызылтехопсадыг» фирма дараазында кадрларны чалап турар: шыырак билиглиг экономист, кадрлар килдизиниң начальниги, бухгалтерлер, склад килдизиниң инженери, диспетчер, чүдүрүкчүлер, септекчи слесарьлар, шак барымдаалап ажылдаар чүдүрүкчүлер, токарь, албан чериниң бажыңнарының арыглакчылары.

Квартал болгаш чыл түңнелдерин барымдаалап акша шаңналдарын тыпсыр. Фирманың эргезинде магазин, медпункт, буфет бар. Ажылче албан чериниң автобустары чедирер.

Фирманың адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 17, автобус доктаар чер № 19 магазин, ынаар 2, 10 дугаар автобустар баар.

ФИРМАНЫҢ КАДРЛАР КИЛДИЗИ.

• • •

Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң таңмазы читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

• • •

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң ыяш болбаазырадып кылыр бүдүрүлгези бажыңнар, чунар-бажыңнар болгаш херимнер ыяжының белен материалдарын садып турар.

Телефону 4-17-12.

• • •

Бөлүк бүрүзүнге 120—150 рубль төлевирлиг путевкаларның штаттан дашкаар тарадыкчылары болуп ажылдаарынче туризмниң «Спутник» Тыва салбыры чурттакчыларны чалап турар.

• • •

Кызылдың № 2 ясли-садынга кижизидикчилерниң дузалакчылары, сантехниктер, күш-культура инструктору, хөгжүм башкызы, кастелянша дарый хереглеттинип турар. Кээр чери: **Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, бажың № 50.**

• • •

Аныяктарның «Спутник» делегей туризминиң Тыва салбыры «Шоптур» деп программалыг турисчи путевкаларны садып алырынче республиканың чурттакчыларын чалап турар. Ол программа ёзугаар дараазында черлерге баар:

София—Стамбул: бо чылдың октябрь 16—22-де;

Будапешт хоорайга: октябрь 12—15, ноябрь 24—27-де;

Барыын Берлин болгаш Чөөн Берлин: декабрь 12—16-да

«Шоптур» программаның чоокку үеде путевкалары олдур!

Ол черлерге баарын күзээннерниң документилерин кылыры ам чиигээн: анкета доллурар, даштыкы паспортка 4 фото-чурук херек.

«Тыва «Спутниктин» адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың № 46, Политиктиг чырыдыышкын бажыңы, кабинет № 16, телефону 3-40-20.

Эки путевкаларны садып алгаш, чогумчалыг дыштаныырын «Спутник» силерге күзеп тур, эргим хамаатылар!

Кино

СЕНТЯБРЬ 18-те

«НАЙЫРАЛ»: «Восточный коридор или Рэкет по...» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Золотой ключик» 9.00, 12.30, «Ян на барже» 10.40, «Враг» 14.20, 17.10, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мистер Индия (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

АНЫЯКТАРГА ҮЛЕГЕР БОЛУР

Сүт-Хөл баар оруктап Хемчиктиң көвүрүүн кешкен кижилерниң кичээнгейин хаара туда бээр, ханы утка-шынарлыг чараш чурумалды улус эскерип каар. Ооң кол утказы чонну, төрээн чуртунга, ооң каас-чараш бойдузунга, дириг амытаннарынга хумагалыг болуруңче болгаш делегейге быжыг тайбыңны камгалаарынче кыйгырган. Хүн херели чайнап турар бөмбүрзекти адыш иштинде хүрээлеткеш, тайбыңның көге-бугаларын база сиилбип каан. Ооң үстүнде хая кырында сыын биле мыйгакты дириг чүве-биле дөмей кылдыр шуткуп кылган. Үскүлежип ойнаан те биле чунма хаяларның эң-не бедиинде кестүр. Ооң автору Кызыл-оол Коңгарович Моңгуш-биле чугаалажырга, ол төрээн чуртунга, чонунга чоргааралын илергейлээп ажылдары ам-даа уламчылаарын бодап чоруур кижи болду. Сүт-Хөлдү шаандан тура-ла мөгелер чурту дижир болгай. Шынап-ла, Сарыглар Семис-оол, Сүүр-оол Ондар ышкаш республика чергелиг маргылдааларга хөй удаа шүүлген мөгелер амдызында чок болдур ийин. Сүт-Хөл мөгелеринге алдар кылдыр Хылдыг-Үзүктүң арт кырынга хүрешкен мөгелерниң овур-хевирин база кылыр бодап турар мен» — деп, ол чугаалай-дыр.

Бурунгу тываларның спортчу маргылдааларының база бир нептереңгей хевири даш көдүрери турган дижир болгай. Спорттуң ол кагдынган чугула хевириниң «диргизикчилериниң» бирээзи К. К. Моңгуш деп, Сүт-Хөлдүң чону чугаалажып турганын база дыңнаан мен. Ол каш чылдар бурунгаар районнуң спортчуларын эвилелдеп алгаш, шаанда Сүт-Хөлдүң бүгү Тывага сурагжаан мөгелери чораан Шойданның, Даржыктың дээш оон-даа өскелерниң көдүрүп чораан даштарын Чес-Булун деп черде бөлүп чыгкаш, деңзизин үндүрүп тодаргайлаан диштилер. Ам ол даштарны оон-моон келген спортчулар сонуургап көрүп, күжүн шенеп, көдүрүп турарлар. Ооң боду база спортка ынак, алдан дөрттүң чиирин дуглап чоруур Сүт-Хөлдүң шыырак мөгелериниң бирээзи болдур ийин.

К. К. Моңгуштуң чаңгыс чер-чурттуглары ооң уран чүүлге мергежилдиин, кызымак салым-чаяанныын база магадаарлар. Бажыңынга кире бээрге, тыва хөгжүм херекселдерин делгеп салып каан турар. Ооң таварышкаының-на алгаш ойнай бээр кижи болду. Ону мен бодум караам-биле көрүп, кулаам-биле дыңнап бүзүрээн мен.

Бо чылын районга болуп эрткен өг-бүле концерттериниң көрүлдезинге оларның өг-бүлези эң-не дээрези бооп шылгараш, «Моолче чоруур эргени чаалап ап», кожаларының Наадымынга барып, чалантызын көргүскеш келгеннер. Оларның концертин Сүт-Хөлдүң Улуг-Дөргүн (Шаараш) арыжаанының дыштаныкчылары дыка сонуургааннар. Ылаңгыя өг-бүлениң уругларының эң бичези беш харлыг бичии Иделгелдиң ачазының баянга үделгези-биле ырлаан ырларын болгаш танцыларын, ооң бодунуң күүселдези-биле ырлаан ырларын, сыгыт, хөөмейин көрүкчүлер үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыннары-биле үнелээннер.

Олар өг-бүлезинде алды уруглуг. Уругларының келир үези дээш ада-иезиниң кызымаккай сагыш салыышкыны дыка улуг. Уругларын келир үениң малчыннары кылдыр белеткеп өөредир дээш чаа өгнү дерип, белеткеп алганын база чугаалап ордулар.

Кызыл-оол Коңгарович-биле чугаалажып орарга, чурттуң ажыл, амыдыралында тургустунуп келген бергелерге хамаарыштыр, оран-чуртунуң арга-ыяш, анмениниин камгалалындан эгелээш, өскен-төрээн совхозу «Сүт-Хөлдүң» келир үези дээш сагыш-сеткилин дүвүреп чоруур айтырыгларны хандыр бодап чоруур кижи болду. Ол-ла бүгүнү экижидер дээш, бодунуң киржилгезиниң дугайында ханы медереллиг-биле чугаалап орарын дыңнааш, «Кижи бүрүзү ынчаар ажылдап, чурттаар болза, амыдырал бир янзы боор болур-дур ийин» дээн бодал кижээ тыптып кээр чорду.

Ооң авазы Хажыт Моңгуш аныяандан кадыы баксырап, хоочурап аарааш, күш-ажыл кылыр аргазы чок апарып, удаа-дараа эмнедир ужурга таваржып чораан. Бичии Кызыл-оол он хар чедип чорааш-ла, школага өөренмишаан, авазының орнунга малын саап, хойтпактап, ааржы, саржаг дээш, өске-даа ак чемин кылып ап, алгы-кежин идээлеп, кодээде чурттап чоруур тыва херээжен кижилерниң чымыштыг күш-ажылын авазын човатпайн, кылып чорааның ону бичиизинден таныыр, билир кижилер сактып чугаалажып чоруурлар.

«Кижи болуру чажындан, аът болуру кулунундан» дижир болгай. Мен Кызыл-оол бичии оолчугаш турда, оон ада-иези-биле кады-кожа ажылдап, чурттап чорааш, ооң чажындан тура-ла, кижизиг мөзү-шынарын, эрес-шоваалаңын эскерип, «Бо-даа өзүп келгеш, ада-иезин азырап, арат чонунга дузазын көргүзер төлептиглерниң бирээзи боор болур-дур» дээрзинге бүзүреп, ооң амыдырал-чуртталгазын сонуургай бергенимниң ужур-чылдаганы ында чүве ийин. Амгы үениң аныяк кижилериниң шуптузунуң мөзү-шынары ындыг болур болза, магалыын кербезикпе.

Бо бөдүүн аныяк кижиниң ажы-чаңы, амыдырал-чуртталгазы болгаш ажыл-ишке хандыкшылы, кижизиг овур-хевири амгы салгалдың аныяктарынга үлегер-чичек боор ирги бе дээш бижип орарым бо ийин.

Аваа МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● оралакчылары 3-33-91; 3-34-17; ●приемная 3-34-26; ● харысалгалыг секретарь 3.34.92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-25; 3-34-17; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17, 3 34-98; 3-41-23; ● экономика килдистери: үлетпүр 3-34-49, 3-36-74; көдээ ажыл-агыйы 3.41.16; ● социал айтырыглар 3.34.47; ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-36-92; 3-41-23; чагаа 3-39-03; очулга 3-34-39; 3-34-93; ● корректорлар 3-34-19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.

Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27097 экз.

Чагыг № 960.